

Autocratie en burgerij

ARMEENS BURGERSCHAP IN TBILISI TIJDENS DE HERVOMINGSPERIODE
IN HET RUSSISCHE RIJK, 1879-1892

Docent: dhr. dr. J.H.C. Kern | Student: S1455656 | Erik van de Beek | mei 2020

Inhoud

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1 – Steden in Rusland, de rechteloze burger of onderdanige stedeling.....	13
1.1 - Middeleeuwse steden in Rusland	13
<i>Stedelingen</i>	14
<i>Roomse gildes, Rooms geloof en leenheren</i>	14
<i>Tataars imperium</i>	16
<i>Tbilisi</i>	17
1.2 – Moderne steden	19
<i>De stadsbesturen tijdens de Verlichting</i>	19
<i>Hervormingsdrang</i>	21
<i>Democratie in steden</i>	24
<i>Urbanisatie in de autocratie</i>	27
<i>Alfabetisering van staat en volk</i>	30
Hoofdstuk 2 – Burgerschap in de Russische context	32
2.1 - De derde stand, de bourgeoisie?.....	32
<i>Bourgeois in de geschiedenis</i>	33
<i>Liberalisme</i>	37
2.2 - Armeens nationalisme	38
<i>Soorten nationalisme</i>	38
<i>Minderhedennationalisme</i>	40
2.3 - Burgerschap.....	43
Hoofdstuk 3 – Tbilisi, Kaukasische kongsi of Armeens Athene	49

¹ Afbeelding op het voorblad van onbekende auteur/fotograaf is gelicentieerd onder [CC BY-SA](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/), gezicht op Tbilisi, hedendaags.

3.1 – De Armenen en de anderen.....	51
<i>Het stadsbestuur</i>	56
3.2 – Stadsfinanciën	58
<i>Belastingen</i>	60
<i>Gemeentelijke bedrijven</i>	62
<i>Leningen</i>	64
3.3 – De verzorgingsstad	68
<i>Hygiëne in het Russische rijk</i>	69
<i>Ziekenhuizen</i>	69
<i>Waterleidingen</i>	72
<i>Veeziektes</i>	73
<i>Onderwijs</i>	74
<i>Armeens burgerschap?</i>	77
Conclusie	79
Bijlagen	83
Kaart 1.....	84
Kaart 2	85
Literatuurlijst.....	86
Primaire bronnen.....	87
<i>Kranten</i>	87
<i>Archiefmateriaal</i>	90
Secundaire bronnen.....	93
<i>Boeken en artikelen</i>	93
<i>Digitale bronnen:</i>	100

Inleiding

Op 16 juni 1996 mochten de inwoners van de Russische Federatie naar de stembus. Voor de tweede keer sinds de val van de Sovjet-Unie mochten de inwoners van de Russische Federatie hun president kiezen. In de Volkskrant van zaterdag 15 juni werd dit feest van de democratie omschreven als 'de terugkeer van de Sovjet-weeskinderen': de communistische managers, politici en ambtenaren die hun macht, aanzien en inkomsten verloren hadden na 1991.² De auteur van dit artikel was de vermaarde en polemische historicus Martin Malia. Hij citeerde in het artikel verscheidene publieke figuren, waaronder de onheilsprofeten Henry Kissinger en Republikeins presidentskandidaat Bob Dole, die een keiharde koers wilden varen tegen Rusland zodra haar 'ware aard' boven zou komen. Malia schreef:

'Echte zwartkijkers daarentegen voorspellen dat "het eeuwige Rusland", of het nu door het grote of het kleine kwaad geregeerd wordt, hoe dan ook zal terugvallen in zijn aloude neiging tot autoritarisme en expansionisme.'

In de jaren '80 en '90 werd de Sovjet-Unie ontmaskerd als ziekelijke reus op de knieën, hervorming was het medicijn. Het verloop van de recente geschiedenis is bekend, Michail Gorbatsjovs hervormingen luidden het einde van de Sovjet-Unie in. De economische hervormingen van Boris Jeltsin stortten Rusland in het ongewisse, al won hij in 1996 de verkiezingen. De twintigste eeuw eindigde met de benoeming van een nieuwe sterke man in het Kremlin. De voorgaande vrije, wilde en ongeremde jaren werden opgevolgd door een periode van vrijheidsbeperking maar economische (schijn)stabiliteit: de hervormingen hadden gefaald.

Hervormingen in de Russische geschiedenis zijn altijd complex. Autocratische heersers als Ivan de Verschrikkelijke (g.1530-r.1547-d.1584), Peter de Grote (g.1672-r.1682-d.1725), Catharina de Grote (g.1729-r.1762-d.1796) en zelfs Vladimir Iljitsj Uljanov of Lenin (g.1870-r.1917-d.1924) bleken op sommige terreinen gelijk aan de westerse wereld. Soms schenen zij zelfs vooruitstrevender te zijn, maar tegelijk waren het meedogenloze despoten. De omvang van het land en de diverse samenstelling van de bevolking maakten het besturen complex: het was een multi-etnisch rijk. Een moment waarop Rusland en haar heersende klasse radicaal voor modernisering kozen was in de nasleep van de Krimoorlog (1853-1856). Deze oorlog was het demasqué van het imperium. Het werd pijnlijk duidelijk dat het rijk archaisch en 'in verval'

² De redactie van de Volkskrant heeft om dit te duiden een artikel vanuit *The New Republic*, vertaald door Brigit Kooijman, integraal gepubliceerd. Oorspronkelijke titel: "Party Hearty" in *The New Republic*, 27 mei 1996.

was.³ De roep om hervormingen was hoorbaar van de radicale intelligentsia tot de adellijke bureaucraten.⁴ Midden in deze periode overleed tsaar Nicolaas I (g. 1796-r.1825-d.1855). Het was aan zijn zoon en opvolger Alexander II (g.1818-r.1855-d.1881) om de augiasstallen te reinigen. Alexander was enerzijds de tsaar-hervormer: hij bevrijdde de horige en zette de eerste stappen in de richting van de *Rechtsstaat*.⁵ Het censuskiesrecht voor het stadsbestuur werd ingevoerd, dit was niet exclusief voor edelen of Russen; inkomen was de enige maatstaf.⁶ Stand of etnische afkomst werden van ondergeschikt belang, voortaan bepaalde bezit en belastingafdracht of men invloed had.

Anderzijds was Alexander II de autocraat die modernisering gebruikte om niet-Russen te onderdrukken en Russificatie inzette om minderheden te beknotten.⁷ Tegelijk werden onder deze tsaar 'plebejers' in staat gesteld om deel te nemen aan delen van het bestuur: met name het stadsbestuur. Dit had onvoorziene gevolgen voor de wijze waarop het veelvolkerenrijk bestuurd werd, aangezien de steden buiten het centrum van het historische Rusland, de provincies rond Moskou, een gemengde bevolking hadden. Censuskiesrecht in het multi-etnische rijk bood kansen voor de rijke stedelingen die voorheen geen macht hadden in hun stad.

Tbilisi was één zo'n stad, daar wist de welgestelde Armeense minderheid via verkiezingen de macht te grijpen. Terwijl Russische machthebbers en Georgische adel zichzelf als de natuurlijke heersers zagen. In het oude 'machtsschema' regeerde de autocratie met behulp van lokale elites, van de Duitsbaltische baronnen tot de Siberische stamhoofden. In de negentiende eeuw werd de autocratie steeds bevreesder voor deze minderheden, maar kon ook niet zonder hen. Hierdoor was tijdens de *high noon* van het kolonialisme menig vertegenwoordiger van de staat geen Rus, maar een 'vreemde'.⁸ In Tbilisi vormde de

³ Eén van de weinige literaire westerse ooggetuigenverslagen over Rusland dat geschreven werd ten tijde van Nicolaas I was het reisverslag van markies A.L.L. de Custine, *La Russie en 1839*. Hij was bijzonder kritisch over de politiestaat die Rusland in zijn ogen was en noemde het 'een gevangenis van volkeren'.

⁴ W. B. Lincoln, *The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the politics of change in Imperial Russia*, (DeKalb, 1990), p. 25, 40.

⁵ W. B. Lincoln, *The Great Reforms*, p. 156. De tsaar voerde zelfs bijna een liberaal militair statuut in. Liberaal in die zin dat er trouw gezworen werd aan het vaderland en niet aan de troon.

⁶ En geslacht, vrouwen kregen geen stemrecht.

⁷ De Russische staat was niet de enige plaats waar moderniteit niet alleen maar positief was, hiervan getuigt het vurig polemische werk *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (1998), van James C. Scott. Scott stelt dat de 'nieuwe staat' en haar bestuurders die opkwamen in Europa vanaf ruwweg 1500, het land, de bevolking, de natuur en vooral de staat als machine zagen die efficiënter moest worden. Het 'holistische' wereldbeeld van de Middeleeuwen maakte plaats voor een 'technocratische' kijk op het leven: alles moest effectiever, efficiënter en 'elegantier': Barokke tuinen, productiebossen en meetbare onderdanen. Dat de natuur en onderdanen eronder leden was niet van belang.

⁸ Slechts 44,3% was Rus, de rest niet. In Tsaristisch Rusland waren de rollen soms zelfs omgekeerd, een Wit-Rus in het voormalige koninkrijk Polen-Litouwen kon als orthodoxe christen horig zijn aan een Poolse Rooms-katholieke

Georgische adel de oorspronkelijke lokale elite, de Armenen namen als plebejers die positie in het *Belle Époque* over. Een dubbele anomalie: de Russen hadden nu niet alleen te maken met een niet-Russische elite, maar ook een niet-adellijke.

De historicus R.G. Suny viel dit ook op: een groep van buiten de aristocratie en een minderheid in een perifere regio van het Russische rijk die de macht kreeg. Daarbovenop leek deze groep erg op de *avant-garde* van de moderne wereld: de burgerij. Tegelijk ontbeerde de Armeense stedelijke middenklasse een belangrijk kenmerk dat de moderne burgerij van de vroegmoderne onderscheidde: nationalisme. In zijn boek *The Making of the Georgian Nation* (1994) noemt Suny het Armeense stadsbestuur van Tbilisi 'liberaal'. Hij beschrijft dat de Georgische oppositie en de Armeense stadsbestuurders beide 'liberaal' waren.⁹ In een recenter artikel van de Duitse onderzoeker O. Reisner valt het woord 'liberal' ook. Wat ontbreekt bij beiden is de duiding, wat is een 'liberaal' en wat was er dan zo 'liberaal' aan het stadsbestuur was.¹⁰ In een ander boek, *Looking toward Ararat, Armenian Modern History* (1993), spreekt hij van een Armeense middenklasse, maar meldt daarbij dat er weinig tot geen 'bourgeoisie-nationalisme' was.¹¹ Letterlijk zegt hij:

'The appeal of this liberal, reformist approach [niet nationalistisch of romantisch, maar ondernemerschap en vooruitgang omarmend] was limited to a small number of urban Georgians, the Armenian progressives... and those men from the 'Third element' working in city government. It never affected the lower classes or the bulk of the nobility.'

R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 134

'In Tiflis the wealthy *mokalakebi* [titel voor hogere burgerij] ruled urban life through their monopolistic guilds, the *amkarebi*. In the late nineteenth century, when the Russian government extended the 1870 municipal reform to Transcaucasia, the Armenian men of property effectively took control of the city *duma* and mayoralty. But for all their political and economic clout, the Armenian bourgeoisie did not for the most part see itself as responsible for the welfare of the Armenian masses, the peasant majority and the new, emerging working class. Rather than developing a sense of national leadership...the Armenian bourgeoisie tended to attach its fortunes to the fate of the imperial powers.'

R.G. Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, p 20.

Een overkoepelend begrip of instrument dat verschillende van de bovenstaande elementen kan beschrijven is burgerschap. In dit onderzoek is voor dit begrip of concept gekozen, omdat er een werkbaar theoretisch kader is.

vorst of Duitse Lutherse baron. De staat en de Russische adel waren daarnaast ook hun eigen Russen aan het koloniseren: de horigheid is wellicht als een vorm van kolonisatie of dwangarbeid te beschouwen.

⁹ R.G. Suny, *The Making of the Georgian Nation - Second Edition*, (Bloomington, 1994), p 134-135.

¹⁰ O. Reisner, "Ethnos and Demos in Tiflis (Tbilisi) - Armenian, Georgians and Russians in the City Duma campaigns between 1890 and 1897", origineel in het Duits, in *Hausmann* 2002, origineel: p. 301-329, Engelse vertaling: p. 11-13

¹¹ R. G. Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, (Indiana University Press, Bloomington, 1993) p. 19-21.

Dit onderzoek wil drie 'lijnen' samenbrengen, democratie, burgerschap en etnische minderheden in het Russische rijk. Deze studie naar de Armeense minderheid in Tbilisi die tot het patriciaat van de stad behoorde moet laten zien dat de geschiedenis van Rusland ook plaatsen en periodes met burgerschap kende. Hierom is de hoofdvraag van dit onderzoek: In hoeverre was er burgerschap aanwezig in de moderne Westerse zin bij het verkozen Armeense stadsbestuur van Tbilisi in de periode 1879-1891?

De hoofdvraag over burgerschap heeft een contextuele, theoretische en inhoudelijke dimensie, dit levert de volgende drie deelvragen op. Allereerst is het de vraag waarom Russische steden pas onder Alexander II bestuurd konden worden door mannen van buiten de geijkte elite. De historische context van Tbilisi en van de Russische steden in het algemeen verdient hierom de nodige toelichting. Deze steden ontwikkelden zich anders dan steden in de rest van Europa, deze voorgeschiedenis gaat terug tot de Middeleeuwen. De tweede vraag – de theoretische- is 'wat is burgerschap?'. Zoals hiervoor vermeld is het concept burgerschap nauw verbonden met begrippen als liberalisme, nationalisme en de bourgeoisie. Deze drie begrippen dienen ontleed te worden. Daarnaast zal gekeken worden naar een theoretische onderbouwing van het concept 'burgerschap'. De derde vraag gaat over het handelen van het stadsbestuur: hoe functioneerde het stadsbestuur van Tbilisi daadwerkelijk? Met andere woorden: Welke besluiten nam het stadsbestuur? Welke taken voerde het uit en wat liet het na? Was hetgeen het stadsbestuur deed te omschrijven als burgerlijk of gaf het blijk van burgerschap? Het antwoord op de laatste vraag zal in de historische context van vergelijkbare steden geplaatst worden.

De opmerkingen van Suny maken deel uit van een historisch debat over de rol, de oorsprong en het bestaan van een burgerij en burgerschap in Rusland. Deze discussie vertoont sterke overeenkomsten met de Duitse *historikerstreit*, waar de *Sonderweg* als verklaring gezien werd voor de Duitse catastrofe: hoe het land van Heine het land van Hitler werd. De Duitse bevolking ontwikkelde zich van Romantische cultuurdragers tot Nazi's; de verklaring werd gevonden in de gefnuikte modernisering: de *Sonderweg*. De Britse historicus David Blackbourne reageerde hierop met zijn boek *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780-1918* (1997). Hierin toont hij dat Duitsland en de voorgangers waaruit het samengesteld was wel degelijk de basisbestandsdelen bevatte voor een 'modern land'. Deze discussie valt te plaatsen in een groter debat over moderniteit.

De vraag waarom sommige staten vanuit de modernisering democratisch en andere autocratisch of totalitair worden hield de Amerikaanse socioloog B. Moore jr. ook bezig. Hij

zocht naar de oorsprong van het kapitalistisch-democratische systeem dat in het Westen de dominante staatsvorm werd. Met andere woorden, hoe de feodale agrarische samenleving vanaf de Late Middeleeuwen de democratische, industriële en commerciële samenleving van vandaag werd. De rol van een middenklasse is daarbij dubbelzinnig, enerzijds is en was zij de voorbode van de Verlichting en vooruitgang doordat ze machtsverhoudingen rationaliseerde, anderzijds de beulsknecht die boeren en ambachtslieden dwong om kapitalistisch te werken en tradities vernietigde.¹² Als de middenklasse macht verkreeg kon ze de aristocratie en monarchie buiten werking stellen.¹³ Was de middenklasse zwak, dan collaboreerde zij met de macht om de onderklasse verder uit te buiten, zoals in fascistische en autocratische staten.¹⁴ Was de middenklasse zeer zwak en vocht de boerenstand terug, dan was het communisme volgens Moore de logische uitkomst, zoals in Rusland en China. De bourgeoisie in die laatste landen werd doodgedrukt door de bureaucratie, die al het talent aan een potentiële middenklasse onttrok.¹⁵ Kortom, het ontbreken van een kapitalistisch-democratische staatsvorm vandaag de dag wijst volgens Moore op een ontbrekende middenklasse.

Moore werkte in zijn studie de Russische casus maar gedeeltelijk uit en koos voor China als communistische casus.¹⁶ De invloedrijke historicus Richard Pipes onderschreef indirect de pessimistische kijk van Moore door in zijn studie *Russia under the Old Regime* de tsaristische staat als 'patrimoniaal' te beschrijven. Dit werkt Pipes uit door de tsaren en hun regering te vergelijken met de despoten uit de klassieke Oudheid, die hun rijk als persoonlijk bezit beschouwden. Verder waren de Russische machthebbers in zijn ogen de gretige leerlingen van de wrede Mongoolse khans.¹⁷ In een interview met Jane Burbank uit 2015 benadrukte Pipes dit nogmaals, door te stellen dat het Bolsjewistische regime catastrofaal was, maar dat de

¹² Bekende voorbeelden hiervan zijn het einde van de Engelse 'common lands', de Schotse laaglanden die gebruikt werden voor wolproductie in plaats van voedselproductie, de kolonisatie van Ierland, de ontginning van 'woeste grond' in Centraal-Europa door Duitse kolonisten, het inpolderen van Nederland, enz. Allemaal vormen van commerciële landbouw.

¹³ In Engeland waren het de grootgrondbezitters die onder Karel I de koning wensten af te zetten, omdat hij hun kapitalistische belangen in de weg stond. Daarbij maakten zij de weg vrij voor zijn onthoofding en de parlementaire democratie. (13-20). In Frankrijk waren de grootgrondbezitters minder geïnteresseerd in het rationaliseren van hun landgoederen, aangezien er een taboe was op 'werkende' of commerciële adel. De overwinning van de bourgeoisie wijt Moore vooral aan de animositeit tussen haar vijanden: de boeren, de aristocratie en revolutionairen (49-52, 105-107). In de casus van de VS is het succes van de kapitalistische democratie na de Amerikaanse Burgeroorlog niet zozeer het gevolg van een strijd tussen arme boeren, de commerciële middenklasse en de aristocratie. De landloze boeren bestonden er niet en de strijd was tussen feodale zuidelijke grootgrondbezitters en industriëlen uit het noorden, met de vrij boeren als derde partij. B. Moore jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy, Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, (Harmondsworth/Aylesbury, 1966), p. 110-150.

¹⁴ Moore, *Social Origins of Dictatorship*, p. 251-256, 434-440.

¹⁵ Idem, p. 162, 172, 177, 416-426.

¹⁶ Daar vond immers ook een boeren-communistische revolutie plaats tegen een bureaucratistische staat zonder middenklasse.

¹⁷ R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, (Londen, 1974), p. 23-24, 35, 50-52, 57, 192-194, 204-206 en 210-212. Het is overigens een concept of begrip dat is gemunt door Max Weber.

uitwassen van dit regime al geworteld waren in Rusland: de Bolsjewieken waren een gevolg, niet de oorzaak van Ruslands *Sonderweg* en tragedie. Daarnaast heeft Rusland naar zijn mening een traditionele hang naar een ‘sterke regering’, waarmee hij zijn sombere visie herbevestigt.¹⁸ De politieke invloed van Pipes is – zoals elke vorm van politieke invloed – lastig uit de drukken, maar het feit dat hij tot de belangrijkste adviseurs inzake de Sovjet-Unie van de Amerikaanse regering behoorde geeft te denken.¹⁹

Deze sombere of ‘deterministische’ visie, die in het geval van Pipes nauw samenhang met de aversie jegens het totalitarisme van de Sovjet-Unie, riep tegengeluiden op. De Australische historica Sheila Fitzpatrick wenste op het vlak van de Sovjetgeschiedschrijving te laten zien dat de geschiedenis minder lineair verliep dan sommigen wensden. Zij ondervond tegenstand van haar collega’s als S.F. Cohen, L. Kolakowski en R. Conquest, die haar werk naïef vonden.²⁰ Haar onderzoek naar de sociale krachten die het dagelijks leven bepaalden in plaats van de politieke krachten aan de top was vernieuwend en aanstootgevend.²¹ Naast Sovjet-revisionisme zijn er ook academische werken te vinden die als ‘tsaristisch’ revisionisme te beschrijven zijn.²² Een aantal richtte zich ook op de vraag hoe de moderniteit in Rusland tot ontwikkeling kwam. Daarbij zijn voor dit onderzoek twee discussies van belang: was er een middenklasse en hoe verhiel de Russische staat zich tot zijn minderheden in de eeuw van het nationalisme?

De discussie rond de moderniteit levert een genuanceerder beeld op dan de boude stelling van Pipes, al stellen de meeste deelnemers wel dat er geen ‘echte’ middenklasse was. In 1991 stelden de historici S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes een bundel samen, *Between Tsar and People*, over de Russische groepen in het midden. De deelnemende onderzoekers zochten en vonden groepen die kenmerken vertoonden van ‘burgerschap’ of *civil society*, maar allen

¹⁸ J. Burbank, “Interview with Richard Pipes”, in *Cahiers du Monde russe*, Vol. 58, No. 1/2, (Janvier-juin 2017), p. 43-56, p. 46, 50

¹⁹ William Grimes, “Richard Pipes, Historian of Russia and Reagan Aide, Dies at 94”, in *The New York Times*, 17 mei 2018, <https://www.nytimes.com/2018/05/17/obituaries/richard-pipes-historian-of-russia-and-reagan-aide-dies-at-94.html>

²⁰ S. Fitzpatrick, “Revisionism in Retrospect: A personal view”, *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008), p. 682-704, p. 687, Fitzpatrick noemt ook Grigory Suny als een revisionist p. 688-689.

²¹ R.V. Daniels, “Revisionism Avant la Lettre” in *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008), p. 705-710, p. 706,709

²² Ook van andere historici dan de hier genoemde, zoals Edward Keenan die onder andere in zijn essay “Muscovite Political Folkways” (1986) stelt dat de voorloper van het Russische keizerrijk, Moskovïë, eerder een oligarchie dan autocratie was. Martin Malia betoogde *The Soviet Tragedy* (1994) dat de Sovjet-Unie *an sich* beschouwd moet worden als totalitair systeem, haar ideologie was het resultaat van Westerse filosofieën. De Sovjet-Unie was niet de zoveelste nieuwe jas van de eeuwige Russische autocratie. Malia werd weer bekritiseerd door Y. Kotsonis, hij stelt dat Malia enerzijds de opkomst van communisme verklaart als ideologisch onmogelijk in agrarisch Rusland, maar dat Rusland zonder de eerste Wereldoorlog in een dictatuur *à la* Franco-Spanje gerommeld was met een soort kapitalistische samenleving. Dat er toch een communistische staat kwam die ideologisch en historisch onmogelijk was wordt hiermee een paradoxaal historisch feit. De optie: een liberale republiek/constitutionele monarchie sluit Malia uit. “The Soviet Union was tragic, because it was socialist.” Y. Kotsonis, “The Ideology of Martin Malia – Review Essay”, in *The Russian Review*, Vol. 58, Issue 1, (January 1999), p. 124-130.

werden te licht bevonden.²³ In een andere bundel, van de historicus H.D. Balzer, wordt de mogelijke middenklasse al duidelijker afgebakend in de titel: *Russia's Missing Middle Class, The Professions in Russian History*. Balzer stelde dat de geschoolde klasse van specialisten in potentie een middenklasse kon worden, maar te afhankelijk was van de staat als opleider en broodheer om zich onafhankelijk op te stellen. Hij ontkent het bestaan van 'tsaristisch burgerschap' niet, maar heeft een hard hoofd in de aanwezigheid van een maatschappijbrede *civil society*.²⁴ Een onderzoek dat op een andere manier werkte, was dat van D.R. Brower, in *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900*. Hij onderzocht met deze studie hoe de stad als projectiescherm gebruikt werd door verschillende groepen. Door vanuit een specifieke hoek naar de moderniteit – en reacties daarop – te kijken wist hij aan te tonen dat de nieuwe stedelijke samenleving kenmerken vertoonde van de burgerlijke maatschappij.²⁵

Een ander kenmerk van het late Russische keizerrijk was haar ongemakkelijke omgang met minderheden. Het debat over imperia en periferie, geschiedenis vanuit het perspectief van de gekoloniseerde minderheden en de ontwikkeling van nationalisme is ook van toepassing op tsaristisch Rusland. Ook hier was D.R. Brower een origineel denker, samen met E.J. Lazzerini stelde hij een bundel samen over de verhouding tussen het centrum van het Russische rijk en haar periferie.²⁶ Waarbij de periferie soms maar enkele kilometers van de hoofdstad verwijderd was – zoals Estland – of juist aan de andere kant van de wereld lag – de oblasten bij China. Een uitgebreidere studie naar het multi-etnische rijk komt van A. Kappeler. Hij onderzocht niet zozeer de moderniteit, maar de manier waarop de tsaristische overheid regeerde door lokale arrangementen met minderheden. Net zoals de voornoemde historici wil hij het debat verbreden en laten zien hoe Rusland haar minderheden beïnvloedde en andersom.²⁷

In dit debat heeft R.G. Suny een interessante bijdrage geleverd, doordat hij de nationale geschiedenis van de Georgiërs en Armenen schreef in het licht van de historiografische

²³ S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, "Introduction: The problem of the middle in Late Imperial Russia" in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed. *Between Tsar and People, Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton, 1991), p. 6-10: "Civil society implies not so much a specific complex of ideas, institutions, and identities; rather, it connotes, through the presence of organizational and cultural networks, a basic attitude about power. The presence of civil society implies agreement on two things: the state should not and cannot do everything, and people are public as well as private creatures."

²⁴ H.D. Balzer, "Introduction" en H.D. Balzer "Conclusion: The Missing Middle Class" in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class, The Professions in Russian History*, (New York, 1996) p. 8-16 en p. 300-308

²⁵ D.R. Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900* (Berkeley, 1990), p. 3-4 en 222-225

²⁶ D.R. Brower en E.J. Lazzerini, ed., *Russia's Orient, Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, (Bloomington, 1997), p. xiii-xix.

²⁷ A. Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich, Entstehung, Geschichte, Zerfall*, (München, 2008), p. 9-11. Waarbij hij opmerkt dat het Russische rijk niet makkelijk in de mal te passen is van de West-Europese natiestaten en koloniale rijken, p. 14.

veranderingen. Niet als een klassieke natiegiedenis, waarbij de natie een natuurlijk fenomeen is en er een rechte lijn loopt van de volkeren in de Klassieke Oudheid tot de moderne natiestaat; maar juist als gecreëerde gemeenschap, hiermee sluit Suny aan bij het debat over de oorsprong en rol van nationalisme.²⁸ In de bundel *A State of Nations* die Suny samenstelde met T. Martin valt te lezen dat het Russische rijk en diens opvolgers niet zozeer een natiestaat wilden of konden vormen, maar veel meer een ‘staat van naties’ werden en dat tot op de dag van vandaag zijn.²⁹

Tegelijk is Suny degene die het onderwerp van dit onderzoek min of meer bepaalde. Hij noemde het Armeense stadsbestuur en de – in meerderheid Georgische – oppositie van Tbilisi ‘liberaal’.³⁰ Ook sprak hij van een Armeense middenklasse, maar meldde daarbij dat er weinig tot geen ‘bourgeoisie-nationalisme’ was.³¹ Met het oog op de bovenstaande debatten over moderniteit en imperia, of nationalisme in koloniale imperia, probeert dit onderzoek de discussies te combineren. Was er een moderne middenklasse of bourgeoisie in de periferie van het keizerrijk te vinden onder niet-Russen? Het onderzoek van Brower dient als voornaamste voorbeeld, met het verschil dat hier voor één stad is gekozen – Tbilisi – en dat aan de hand van deze ‘periferie’-casus gekeken wordt of er middengroepen waren en of zij burgerschap creëerden. Een specifieke *case study* kan bijdragen aan onze kennis van de dynamiek die plaatsvond in het Russische rijk tussen ‘traditie en moderniteit’ zoals de Brower schreef.

Het begrip ‘burgerschap’ is in dit onderzoek het leidende onderwerp en om dit begrip te kaderen is gebruik gemaakt van de ideeën van Jürgen Habermas met betrekking tot het publieke domein en debat, politieke betrokkenheid en de burgerlijke samenleving (*civil society*). Habermas is in zijn werken vooral op zoek naar de sociale orde die onze huidige samenleving bij elkaar houdt en niet zozeer naar een historische analyse van burgerschap.³² Habermas nam deel aan de hiervoor genoemde *Historikerstreit* en in zijn werk vergelijkt hij Duitsland met Groot-Brittannië en Frankrijk.

Dat het kader van Habermas zich leent voor Rusland is niet zo vreemd als men bedenkt dat Rusland in de negentiende eeuw veel kenmerken van het *Ancien régime* in Frankrijk had.

²⁸ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. xi-xv en Suny, *Looking toward Ararat*, p. 1-7.

²⁹ R.G. Suny ‘The Empire Strikes Out: Imperial Russia, “National” Identity, and theories of Empire’ in R.G. Sun and T. Martin, ed., *A State of Nations, Empire and Nation-making in the Age of Lenin and Stalin*, (New York, 2001), p. 29-31, 43-45, 49-52.

³⁰ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 134-135.

³¹ Suny, *Looking toward Ararat*, p. 19-21.

³² J.G. Finlayson, *Habermas: A Very Short Introduction*, (Oxford, 2005), p. 47-48. Waarbij Habermas wel de nodige kritiek heeft op elementen van de ‘bourgeois-samenleving’ zoals kapitalisme, de bureaucratische staat, massamedia enz. 53-57

Denk hierbij aan de rol die de censuur op de ontwikkeling van de literatuur en het debat had en de ontwikkeling van de rechtsstaat.³³ Ook de eerdergenoemde Balzer en Brower halen Habermas aan om *civil society* te kunnen duiden in de Russische context.³⁴ Het volgende probleem is dat Habermas geen duidelijke definitie van 'burgerschap' of 'de burger' geeft. Wel benoemt hij in de beschrijving van het publieke domein kenmerken van de burgerij die in alle hiervoor genoemde discussies voorkomen. Zoals de rationalisering van de samenleving, die zich onder andere uitte in een kapitalistische economie. Verder het vervagen van de standen, de invloed van de Verlichting op het ideaaltype van de burger enzovoort. In het primaire en secundaire materiaal zal dan ook gezocht worden naar drie kenmerken: publieke ruimte en debat, politieke betrokkenheid en verantwoordelijkheidsgevoel tot de samenleving.

Als primair bronmateriaal wordt gebruik gemaakt van verscheidene overheidstukken uit het Nationaal Archief van Georgië. Het gaat hierbij om gemeentelijke stukken zoals verslagen van vergaderingen, briefwisselingen tussen ambtenaren en documenten van de nationale overheid die vanuit Sint-Petersburg naar Tbilisi gestuurd werden. Daarnaast wordt een aantal lokale kranten geraadpleegd om te weten te komen wat de schrijvende pers van het stadsbestuur vond. Vooral de krant *Novoe Obozrenieje* (Nieuwe Kritiek) schreef nauwgezet over de handel en wandel van gemeenteraad en -bestuur. De informatie is verzameld in Tbilisi zelf, er is hierbij geen gebruik gemaakt van fondsen of samenwerkingsverbanden. Het bronmateriaal was niet digitaal beschikbaar en is gefotografeerd of gescand. De handgeschreven stukken uit het archief zijn getranscribeerd en vertaald, de krantenartikelen 'slechts' vertaald, in beide gevallen vanuit het Russisch. Het krantenmateriaal is ook door andere historici geraadpleegd, de archiefstukken zijn veel minder tot niet geraadpleegd door Westerse onderzoekers. Het primaire bronmateriaal is geschreven in het Russisch.³⁵ Het bronmateriaal is getranscribeerd en vertaald door een historicus in opleiding, niet door een Slavist. De vertaling en de interpretatie staan open voor discussie, net als de vraag of bepaalde thema's niet onderbelicht zijn.³⁶ In dit kwalitatieve onderzoek vormen de bronnen onderdelen van een mozaïek dat inzicht moet geven in de ontwikkeling van een burgerschap in de periferie van een imperium tijdens de turbulente tijd van nationalisme, de Russische industriële revolutie en hoogtijdagen van het kolonialisme.

³³ J. Habermas, *De structuurverandering van het publieke domein*, versie 1990, (Amsterdam, 2015), p. 76 en 91.

³⁴ Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity*, p. 92-95, 172 en H.D. Balzer,, 'Conclusion: The Missing Middle Class' p. 300-301.

³⁵ In gedrukte vorm wat de kranten betreft, in handgeschreven vorm wat de overheidsstukken aangaat.

³⁶ Thema's als massaconsumptie, vrouwengeschiedenis, queer geschiedenis, postmoderne tekstkritiek, volkscultuur, de opkomst van het proletariaat en de economische krachten, enzovoort.

In het eerste hoofdstuk zal gekeken worden naar de ontwikkeling van de Russische stad in het algemeen vóór de hervormingsperiode van Alexander II (1855-1881) en tijdens de hervormingsperiode. Het tweede hoofdstuk gaat in op het theoretische vraagstuk over burgerschap in de Russische context, waarom was dit wel of juist niet mogelijk. Hier zal ook het Armeens nationalisme behandeld worden. Ten slotte zal in het derde hoofdstuk naar de werkzaamheden van het stadsbestuur gekeken worden; aan de hand van de primaire bronnen zal onderzocht worden of de concepten uit hoofdstuk 2 terug waren te vinden.

De gehele scriptie moet aan de hand van een zeer specifieke lokale geschiedenis, die van Tbilisi eind negentiende eeuw, ook bijdragen aan een antwoord op de vraag of moderniteit en zelfs burgerschap mogelijk waren in de uithoeken van de geïndustrialiseerde wereld. Dit onderzoek richt zich op de mannen in het Russische staatsbestuur en de mannen die op lokaal niveau de lakens uitdeelden. Het multi-etnische karakter van het rijk zal daarin meegenomen worden. Het doel van dit onderzoek is tweërlei, enerzijds is het een onderzoek naar de ontwikkeling van burgerschap onder groepen die buiten de geijkte nationale elite stonden. Oftewel: de etnische minderheden en groepen die in de ogen van de bureaucraten en aristocraten tot het *canaille* behoorden. Groepen die wellicht als bourgeoisie, middenklasse of burgerij te beschrijven zijn. Anderzijds moge dit onderzoek aantonen dat 'het eeuwige Rusland' het in zich heeft om een moderne, vrije en liberale staat te zijn. De toekomst van Rusland ligt niet in het starre heden, maar in haar rijke verleden. Als er democratie en burgerschap mogelijk was in de jaren 1880 in de uithoeken van het rijk, waarom niet in diezelfde 'uithoeken' in het komende decennium?

Hoofdstuk 1 – Steden in Rusland, de rechteloze burger of onderdanige stedeling

In de Russische geschiedenis domineren twee steden de kunst, cultuur, politiek en gehele samenleving: het ‘Europese en ordelijke’ Sint-Petersburg en het ‘mystieke en inheemse’ Moskou. Ondanks de aanwezigheid van deze reusachtige steden die sinds de Napoleontische tijd tot de grootste van Europa behoorden, ontbeerden de Russische steden niet zozeer stedelingen, maar burgers.³⁷ De oorzaak van deze afwijking ten opzichte van de rest van Europa is te vinden in het verloop van de geschiedenis en het ontbreken van een aantal kerningrediënten voor het ontstaan van de ‘oer-burgerij’. In paragraaf 1.1 wordt uitgelegd hoe, waardoor en waarin Russische steden, maar ook Tbilisi, verschilden van de rest van Europa. In paragraaf twee wordt gekeken naar de ontwikkeling van steden tussen de hervormingsperiodes van Peter de Grote en Alexander II.

1.1 - MIDDELEEUWSE STEDEN IN RUSLAND

Oost-Europa was een laatkomer in de stedengeschiedenis, in tegenstelling tot Europa ten westen van de Weser en Donau met haar antieke steden.³⁸ Om nog te zwijgen over de grote steden van Azië en Zuid-Amerika. In de vroege Middeleeuwen, na de zesde eeuw, ontstonden er pas stedelijke nederzettingen waar andere lieden dan boeren woonden, zoals ambachtslieden en kooplui.³⁹ De stad Mikulcice, in het huidige Tsjechië, is de eerste ‘Slavische stad’, gesticht in de zevende eeuw.⁴⁰ In Oekraïne ontstonden rond deze tijd eveneens

³⁷ Twee steden stonden symbool voor de Russische geschiedenis: Sint-Petersburg en Moskou. Sint-Petersburg is een onmogelijke stad, de droomstad van tsaar Peter de Grote. Het was de grootste planmatige stad van zijn tijd, ontworpen als de Amsterdamse kanalenwaaier, gevuld met Italiaanse barok en marmer, gefundeerd op een moeras, gedempt met de lijken van krijgsgevangenen en horigen. Moskou was geheel anders, zij bleef tot de Sovjettijd een stad een dorps uitstraling, met houten laagbouw buiten het dichter bebouwde centrum. Aan de randen liep vee en waren de straten modderig, in het centrum domineerde het grote Kremlin en de grootse heersers die daar huisden. W.B. Lincoln, *Sunlight at Midnight : St. Petersburg and the Rise of Modern Russia*, (New York, 2000), p. 1-21. J. Bradley, *Muzhik and Muscovite : Urbanization in Late Imperial Russia*, (Berkeley, 1985), p. 52-69, 195-197.

³⁸ De Romeinse steden en nederzettingen in het huidige Duitsland zijn niet allemaal als steden te beschouwen, Trier en Keulen waren zeker steden, de nederzettingen tussen de Rijn en Weser waarschijnlijk niet. Deze discussie valt buiten het kader van dit onderzoek.

³⁹In zijn uitgebreide studie *Cities and Economic Development. From the Dawn of History to the Present* definieert de Belgisch-Zwitserse economisch historicus Paul Bairoch de stad vooral als een plek voor arbeidsdeling. Deze arbeidsdeling leidt tot specialisatie van arbeid: in plaats van voedselproductie wordt tijd en energie vrijgemaakt voor diensten en ambachtswerk. De Amerikaanse stedenbouwkundige Joel Kotkin onderschrijft ook de commerciële functie van de stad, maar stelt dat de wortels van de stad liggen bij de priesterkastes die in de Oudheid de stad ‘bedachten’ en organiseerden. De stad was een plek waar voedseloverschotten ingezet konden worden om mensen apart te zetten voor ambachtswerk: ambachtswerk ten behoeve van de lokale goden en hun priester-koningen. Deze religieuze stad werd al snel de imperialistische stad: de koning-priester moest andere steden veroveren en een grootste hoofdstad maken voor zijn goden en daarmee voor zijn eigen eer en glorie. P. Bairoch, *Cities and Economic Development, From the Dawn of History to the Present*, (Chicago, 1988), p. 1-18 en J. Kotkin, *The City, A Global History*, (London, 2005), p. 104-107

⁴⁰ Bairoch, *Cities and Economic Development*, p. 170

‘steden’.⁴¹ Hoe verder men ten oosten van het voormalige Romeinse rijk en de Rooms-katholieke wereld kwam, hoe sterker de verschillen, maar niet alle verschillen waren even groot.

Stedelingen

De samenstelling van de bevolking verschilde in Russische steden niet veel van de rest van Middeleeuws Europa. De bovenste laag van de sociale piramide werd gevormd door de vorst en zijn familie. Daaronder kwamen de bojaren die leefden van de landerijen die de vorst hen toebedeelde, in vroegere tijden vormden deze bojaren de lijfwacht van de vorst. Daarnaast waren er lieden die vrijgesteld waren van belastingen en allerhande plichten: geestelijken, soldaten en ‘witte mensen’. Het grootste deel van de bevolking bestond uit landbouwers, vrij en onvrij. Boeren werden, weinig lovend, *smerdy* of stinkerds genoemd. Er waren verder *zakoepy*: landlozen die als persoon slaaf waren, maar hun kinderen dan weer niet. Onderaan de ladder stonden nog de echte slaven: de *chology* die gelijk waren aan vee.

Deze inwoners van een stad werden niet gedefinieerd als ‘burgers’. Het grote verschil met ‘West’-Europese steden was dat er geen onderscheid gemaakt werd tussen lieden die buiten de stad leefden en stedelingen. In tegenstelling tot grote delen van Europa was er geen bescherming van beroepen door gildes. Een boer kon in de stad een nering beginnen als hij daar zin in had. Overigens hadden de stedeling wel de *vetsje*, een soort volksvergadering waarbij besloten werd of de vorst afgezet of vervangen kon worden. Alleen in Novgorod en Pskov bleef deze *vetsje*-bestuursvorm tot aan de annexaties door Moskovië in 1478 en 1510 bestaan.⁴² Drie elementen spelen een belangrijke rol in de verschillen: gildes, rechten en bestuurscultuur- of verhoudingen.

Roomse gildes, Rooms geloof en leenheren

In West-Europa zijn gildes sinds de Oudheid aanwezig, zij namen een bijzondere positie in binnen de stedelijke samenleving. De gildes gaven de ambachtlieden een stem in het Europese middeleeuwse stadsbestuur en waren een meritocratisch element in een verder feodale samenleving.⁴³ Economisch vormden de gildes een proto-middenklasse van ambachtlieden die elkaar beschermden. Daarnaast kweekte beroepsbescherming een vroege

⁴¹ J.W. Bezemer en M. Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 12.

⁴² Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 18, R. Detrez, *Rusland een geschiedenis*, (Antwerpen, 2008), p. 40-42 en L.N. Langer, “The Medieval Town” in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History* (Lexington, 1976), p. 29-31. Overigens had de stad Pskov ook een ‘republikeins’ bestuur van de dertiende tot de eerste jaren van de zestiende eeuw.

⁴³ Bairoch, *Cities and Economic Development*, p. 170

vorm van burgerschap en saamhorigheid. Gildeleden steunden elkaar en waren aanwezig in de publieke ruimte tijdens feesten, processies en hoogtijdagen. Het gilde was geworteld in de Rooms-Katholieke én Romeinse traditie: via patroonheiligen en van oorsprong heidense antieke rituelen kreeg het gilde religieus cachet. Dit droeg bij aan de officiële status van gildes. Daarbovenop had de Romeinse erfenis op het vlak van rechtspraak en wetten ook gevolgen: maatschappelijke verschillen werden juridisch vastgelegd en men kon zijn recht halen.⁴⁴

In het rijk Kiev en later Rusland waren zulke 'Roomse' gildes afwezig. De 'Russische' stedelingen konden zich wel organiseren in de *vetsje*, maar er is geen bewijs voor bescherming door wetten.⁴⁵ De stedelingen die belasting moesten betalen behoorden tot de *posad*, een Middeleeuws begrip dat sloeg op de handelaren en ambachtlieden in de stad, maar dit was geen gilde. Het ontbreken van deze 'Romeinse' juridische traditie verklaart niet dat het oude Kiev naar een autocratische modern Rusland moest leiden. Immers, de eveneens Russische steden Novgorod en Pskov ontwikkelden zich tussen de twaalfde en vijftiende eeuw tot republieken die vergelijkbaar waren met Venetië.⁴⁶ Het Romeinse recht was niet het enige dat ontbrak aan mores.

Naast de antieke cultuur ontbeerden de Russische steden en vroege staten ook het feodale stelsel. Daarnaast was de rol van de kerk anders. Door het feodalisme ontstond een evenwicht tussen de vorst, zijn leenheren – geestelijke en wereldlijke – en de steden. Voor een koning, markgraaf en bisschop waren steden een aantrekkelijke partij om macht mee te delen: steden leverden geld op door de aanwezigheid van handel en ambachten en werden niet bestuurd door erfadel of van buiten aangestelde geestelijken. De inwoners van de stad konden zo een aparte positie innemen in feodaal Europa als burgers, al bleven zij qua stand onder de adel en geestelijkheid staan.⁴⁷

Ten slotte had de kerk een rol in de vorming van burgers, onder andere door onderwijs. Via de kloosters en kathedrale scholen werd de universiteit uitgevonden, dat was in Rusland niet het geval. Het ontbreken van universiteiten klinkt als een vreemd argument, maar deze instellingen leverden de eerste 'moderne' professionals': juristen, theologen en

⁴⁴ S.A. Epstein, *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, (Chapel Hill, 1991), p. 10-28, 31, 58. Deze traditie van ambachtlieden die samenwerkten en deel uitmaakten van de religieuze gemeenschap voert terug tot de Romeinse colleges die al door Tacitus, Casius Dio en Plutarch beschreven werden. Juridische documenten omtrent deze colleges komen uit de 5e eeuw: ambtenaren van keizer Justinianus beschreven deze groepen van ambachtlieden al. Het bewijs is niet waterdicht, maar in 599 schreef paus Gregorius I in een brief aan de bisschop van Napels over het gilde (corpus) van de zeepmakers die zich beklagden over een Byzantijnse belastingambtenaar.

⁴⁵ L.N. Langer, "The Medieval Russian Town", in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, p. 29-31.

⁴⁶ Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 18

⁴⁷ H. Schulze, *States, Nations and Nationalism*, (Oxfordshire, 1998), p. 7-12 en Bairoch, *Cities and Economic Development*, p.120-121

hofambtenaren.⁴⁸ Adellijke ‘ambtenaren’, zoals de magnaten en leenmannen hadden een eigen machtsbasis en stonden in theorie gelijk aan de leenheer: de *primus inter pares*-logica. De universitair geschoolden dankten alles – positie, inkomen en carrière – aan hun broodheer: de koning of andersoortige vorst. Daarnaast kweekten universiteiten het ideaal van de *septem artes liberales*, dat Europese studenten met de idealen van de Oudheid in aanraking bracht, waaronder het Romeinse burgerschapsideaal. In Rusland ontbrak de lijn met het klassieke verleden.⁴⁹

Tataars imperium

De Russische middeleeuwse steden kregen daarentegen met een heel ander ‘imperiale’ traditie te maken: een niet-feodaal en ongekend wereldrijk dat hen veroverde en bestuurde. Van ruwweg 1223 tot 1480 regeerden de Mongoolse khans van de Gouden Horde over grote delen van Oost-Europa, van de Karpaten tot Siberië. Zij zorgden voor vrede, beschermden de kerk en heersten indirect via de vele Russische stadsvorsten.⁵⁰ Deze vorsten functioneerden als belastinginner van de Horde. Zo speelde de Tataren hen ook tegen elkaar uit, de vorst die faalde verloor zijn stad, macht en rijkdom aan een andere vorst; en soms ook zijn hoofd.⁵¹ Tegelijk maakte de Tataarse tijd een einde aan de constante oorlogen en schermutselingen tussen de vorsten.

Ondanks de *Pax Mongolica* was er ook sprake van ontvolking, mede door de Zwarte Dood, maar ook door de strafexpedities van de Mongolen.⁵² Rusland had dientengevolge een veel minder coöperatieve staatsvorm dan Europa met haar standen en parlementen. De kerk werd de slippendragers van de khan, de stadsvorsten diens tollenaars en het volk de melkkoe. Tijdens de Tataarse tijd was een staatsinrichting ontstaan waarbij de stadsvorst regeerde als een mini-khan, de enigen die tegen hem in konden gaan waren de adellijke bojaren. Onder vorsten als

⁴⁸ Dit laatste is interessant, omdat er een wisselwerking was tussen de feodale leenheer, zijn steden en de wens van de leenheer om een loyaal ambtenarenapparaat van adviseurs en uitvoerenden te creëren zonder eigen machtsbasis.

⁴⁹ Bairoch, *Cities and Economic Development*, p. 169-172 en B.H. Rosenwein, *A Short History of the Middle Ages, Volume 1*, (Toronto, 2009), p. 243-245. Uiteraard droegen de Byzantijnse en Arabische denkers ook bij aan het behoud van de ideeën uit de Klassieke Oudheid, maar het voert te ver om hier op in te gaan.

⁵⁰ De steden in Oekraïne verloren hun belang, het zwaartepunt van de Oost-slaven verschoof naar het noorden, de vazalvorsten van de khans regeerden daar vanuit vestingsteden als Suzdal, Rostov en Moskou.

⁵¹ D Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism, Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, (Yale, 2010), p. 19-23.

⁵² Dit kan afgedaan worden als overdrijving van de kerkelijke kroniekschrijvers, maar West-Europeanen als Plano Carpini en Willem van Rubroek merkten op dat de gebieden rond de Don en Dnepr vrij leeg en ontvolkt waren. Langer, “The Medieval Russian Town”, p. 15 en Bezemer en Jansen, *Een Geschiedenis van Rusland*, p.

Ivan IV 'de Verschrikkelijke' (g.1530-r.1547-d.1584) werd de positie van de bojaren ondermijnd, net zo lang tot de bojaren niet te onderscheiden waren van afhankelijke hovelingen.⁵³

Ondanks het langzame verval van de Gouden Horde, die na 1480 haar grip op de Russische vorsten verloor, bleven de vorsten hun steden als geldboom zien. De vorst had er belang bij dat zijn onderdanen – boeren en stedelingen – geld opleverden, maar dit betekende niet dat hij aan hen de nodige vrijheden of rechten gaf. Zo kon de kerk concurreren met stedelingen door 'anti-steden': dit waren kerkelijke nederzettingen waar werkplaatsen en pakhuizen stonden die gevrijwaard waren van belasting en waar de handwerklieden vaak goedkope boeren waren. Ook de vorst, waarvan de Moskovische zich vanaf 1547 'tsaar' liet noemen, had economische belangen. Hij had monopolies en eigen werkplaatsen en dulde geen concurrentie, op één groep na: de buitenlanders.⁵⁴ Dit stond mijlenver af van het proto-kapitalisme dat in Europa de koopmansstand en bourgeoisie hielp.

Aan alle kanten werd het de stedelingen onmogelijk gemaakt om zich te ontwikkelen tot een proto-middenklasse: geen gildes, geen protectionisme of *mercantilisme* en geen rechten. Als schrale troost viel dit onzekere lot ook de adellijke bojaren ten deel.⁵⁵ Samenvattend ontbeerde het Russische rijk voor 1700 geen steden, maar wel een stedelijke cultuur waarin de stadsbewoners rechten en plichten hadden. Dit probleem deed zich ook buiten het oude Rusland voor, in de Kaukasus.

Tbilisi

Tbilisi leek op de Russische steden, maar verschilde op een aantal wezenlijke punten. Allereerst was Tbilisi multi-etnisch, de huidige hoofdstad van Georgië werd in 1801 deel van het Russische rijk en is pas sinds 1917 een stad met een Georgische meerderheid. Voor de Russische Revolutie was de stad gemengd en drukten de Armenen van alle minderheden het sterkst hun stempel op de stad. De Armenen woonden al sinds de Oudheid in de regio tussen de Middellandse, Zwarte en Kaspische Zee: ruwweg Oost-Anatolië. Ze deelden deze bergachtige landen met volkeren voorzien van exotische namen en nog curieuzere verhalen:

⁵³ R. Detrez, *Rusland, een geschiedenis*, (Antwerpen, 2000), p. 55-60.

⁵⁴ Vanaf het einde van de 16^e eeuw wisten Engelse en Hollandse kooplieden Moskovië via Archangelsk te bereiken en leverden moderne wapens, luxegoederen en kennis in ruil voor hout, hennep en bovenal bontpelzen. D.H. Miller, "The State and City in Seventeenth-century Muscovy" in M.F. Hamm, ed. *The City in Russian History*, p. 35-39.

⁵⁵ De Ruslandspecialist Richard Pipes stelde dit eveneens omvangrijk studie *Russia Under the Old Regime*, de stadsvorsten en bojaren kenden geen feodale verhouding waarbij de bojaar loyaal was aan zijn stadsvorst en de stadsvorst de rechten van de bojaar respecteerde zolang deze zijn plichten voldeed. In het Rusland van de vele vorstendommen die opkwamen ten koste van het Kiëvse rijk vanaf de 12^e eeuw, was er geen juridisch corpus dat de bojaar, stedeling of vorst zekerheid gaf. Pipes stelt daarnaast dat de Gouden Horde de Russen leerde dat macht gepaard gaat met willekeur en wreedheid. R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, (Londen, 1974), p.35, 50-52, 57.

Kaukasische Albaniërs, Kimmeriërs uit 'Hyperborea' en nomadische Avaren. Er was ooit een Armeens koninkrijk dat in de Middeleeuwen nog enkele malen opdook, maar vanaf 1375 waren er geen Armeense koningen meer en waren de Armenen overgeleverd aan de Seljuken, Shaddadiden en Georgiërs.⁵⁶

De meeste Armenen woonden als boeren in het huidige Oost-Turkije, waar ze in onmin leefden met de semi-nomadische Koerden, die hen dwongen 'belasting' te betalen in goederen en arbeid.⁵⁷ De Armenen die noordelijker woonden waren beter af in de vele Georgische vorstendommen. Daar wisten ze zich in de steden te vestigen als on-horigen/vrijen.⁵⁸ De grootste stad van de regio was Tbilisi en net als in Rusland was de stedeling niet vrij, een horige in de stad bleef een horige. Voor komst van de Russische keizerlijke troepen rond 1800 was 77,3% van de inwoners van Tbilisi horige, van horige handwerker tot horige koopman. De rest bestond uit adel (7,1%) of vrije man/vrouw (15,6%).

Deze vrije mensen werden *mokalake*, letterlijk burgers, genoemd. In de loop van de zeventiende eeuw werd *mokalake* meer een titel die de koning gaf aan welgestelde kooplieden en ambachtslieden, gewone vrijen werden *temiskatsi* genoemd. De stedelingen hadden geen vertegenwoordiging en waren volkomen afhankelijk van hun beschermers: het hof, de kerk of lokale adel. Daarnaast waren bijna alle vrije mannen en vrouwen Armeens. De Armenen waren over het algemeen kooplieden, ambachtlieden en hofambtenaren, de 'hogere-inkomensgroepen' zeggend.⁵⁹ De schaduwzijde van deze uitzonderingspositie was dat Armenen als de 'Joden' van de Kaukasus gezien werden. Als in het negatieve stereotype: geldzuchtig, sluw en de ultieme buitenstaander.⁶⁰ Niet alleen de economische overeenkomsten leidden tot deze vergelijking, maar ook religieus stonden de Armenen apart. Al waren ze Oosters-Orthodox, ze hadden van oudsher een eigen kerk met eigen geestelijken en dogma's. De miafysitische Armeense gelovigen keken meer naar het Nabije Oosten dan naar Kiev of Constantinopel.

⁵⁶ Het valt buiten dit onderzoek, maar de Armenen wisten in het gebied rond de oude stad Tarsus een koninkrijk te stichten in de tijd van de eerste Kruistochten, zie hiervoor: A. Jotischky, *Crusading and the Crusading States*, (2004). Zodoende was er buiten het oorspronkelijke antieke Armenië een Armeens koninkrijk in Cilicië tot in de 14e eeuw.

⁵⁷ S. Payaslian, *The History of Armenia, From the Origins to the Present*, (New York, 2007), 4-8, 78-100 en 114.

⁵⁸ I. Baghdiantz McCabe, "Global Trading Ambitions in Diaspora: The Armenians and their Eurasian Silk Trade, 1530-1750" in I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis en I. Pepelasis Minoglou, ed., *Diaspora Entrepreneurial Networks, Four Centuries of History*, (Oxford, 2005), p. 27-50. Dankzij het 'diaspora'-netwerk van Venetië tot Bengalen konden zij zich tot een ware proto-kapitalistische koopliedklasse te ontwikkelen.

⁵⁹ R.G. Suny, *The Making of the Georgian Nation – Second Edition*, (Bloomington, 1994), p. 86-95. In de regel waren de vrije stedelingen Armenen en genoten zij de bescherming van de vorst, wat weer leidde tot scheve ogen van de edelen. Overigens kon een *mokalake* zelfs in de adelstand verheven worden.

⁶⁰ R.G. Suny, *Looking towards the Ararat, Armenia in Modern History*, (Bloomington, 1993), p. 18-23, 37 en 64

Armeense christenen hadden meer gemeen met de Kopten en 'ketterse' Nestorianen dan met de 'zuivere' leer van de Griekse en Slavische orthodoxen.⁶¹

Samenvattend waren de Russische steden én Tbilisi behept met een burgerloze bevolking. De redenen hiervoor waren het ontbreken van rechten – Romeinse en feodale –, instituties die deze rechten verdedigden – de gildes of parlementen – en culturele elementen. Dit culturele verschil was uiteraard complexer dan hier beschreven, maar religie speelde een belangrijke rol. In Europa was de kerk de schatbewaarder van de Klassieke kennis en deelde deze kennis door middel van kathedrale scholen en universiteiten.⁶² In Rusland en Tbilisi ontbrak dit, samen met de andere voornoemde factoren leidde dit tot steden waar de christelijk-burgerlijke of humanistische cultuur geen ingang vond. Vanaf de regering van Peter de Grote werden er pogingen gedaan om dat te veranderen en het rijk tot Europese en zelfs mondiale grootmacht om te vormen.

1.2 – MODERNE STEDEN

Het keerpunt in de Russische stedelijke ontwikkeling vond plaats onder tsaar Alexander II, de tsaar-hervormer. De Krimoorlog (1853-1856), waarin Rusland er ongenadig vanaf kwam, vormde de aanleiding voor de koerswijziging binnen de autocratie, maar al voor Alexanders troonbestijging in 1855 was Rusland op drift geraakt. Deze voorgeschiedenis van de hervormingen begon al in de laatste jaren van de zeventiende eeuw en liep tot het midden van de negentiende eeuw. Het hoe en waarom zal als eerste behandeld worden in deze paragraaf. In het bijzonder zal er aandacht zijn voor de invloed die de hervormingen hadden op het ontwikkelingsproces van steden. Dit veranderingsproces valt uiteen in vier delen: wat veranderde er in het stadsbestuur tot 1870, wat veranderde er na 1870 – het jaar van de nieuwe gemeentewet? Ook veranderden ontwikkelingen in de samenleving de stad: enerzijds door economische en anderzijds door culturele factoren.

De stadsbesturen tijdens de Verlichting

Peter de Grote trachtte eigenhandig Rusland op vele vlakken 'Europees' te maken. Ondanks zijn hervormingsdrang had Peter de steden niet op zijn netvlies. Er waren enkel wat cosmetische aanpassingen in het stadsbestuur, zoals de invoering van de *burmister* in 1699. De *burmister* was echter geen burgervader, maar een veredelde belastinginner. In 1708 was deze functie alweer verdwenen. Het stadsbestuur was tot 1775 officieel in handen van de

⁶¹ Suny, *Looking towards the Ararat*, 8 en 44-46.

⁶² Buiten Europa waren er uiteraard nog het Byzantijnse rijk en de Arabische geleerden die deze kennis behielden

belastingbetalende stedelingen: de *posad*. Naast liefdadigheid – zoals armenzorg – ging de *posad* over de inspectie van goederen, belastinginning en de tolhuisjes.⁶³

Na 1775 werd het stadsbestuur ogenschijnlijk opgeschud door keizerin Catharina de Grote. Deze verlichte tsarina splitste de *posad* op in een welvarend deel –*koepitsj* of kooplui – en een armer deel – de *mesjtsjanstvo*. De *mesjtsjanstvo* was een allegaartje van stedelingen: winkeliers, ambachtslieden, handelaren en het grauw. Deze verdeling werd verder uitgewerkt in 1785 aan de hand van het ‘Charter geschonken aan de steden’. Volgens de historicus J.M. Hittle leden de hervormingen uit de achttiende eeuw onder de mentaliteit van de standenmaatschappij. Catharina hoopte dat de verschillende standen als vanzelf – zonder nieuwe rechten of middelen - in het algemeen belang zouden werken.⁶⁴

De stedelijke categorieën die in het Charter van 1785 benoemd werden bestonden uit zes groepen gebaseerd op bezit en beroep, maar niet op stand.⁶⁵ De groepen waren: vastgoedeigenaren, ambachtslieden, ‘vooraanstaande burgers’, ambtenaren en militairen, buitenlandse handelaren en ‘overigen’ of *raznotsjnitsie*. Deze stadsgroepen mochten een burgemeester kiezen. Een lid van een groep bleef wel onderdeel van zijn oorspronkelijke stand. Men kon dus vastgoedeigenaar en edelman zijn. De groepen werden verantwoordelijk voor allerlei zaken in de stad waar het landsbestuur geen grip op kreeg of wilde krijgen: van wegwerkzaamheden en riolering tot gebouwinspectie. De staat bleef de stad tegelijkertijd zwaar belasten, hoe de stadsbewoners dit opbrachten was aan henzelf. Dit leidde ertoe dat elk van de zes groepen belastingen wilde heffen op voor henzelf ‘pijnloze’ wijze: op de andere stedelingen dus.⁶⁶ Men kon zichzelf als bestuurder vrijwaren van belasting, maar de eisen van de staat maakten het moeilijk om het gevraagde geld op te hoesten.⁶⁷ Dit probleem plaagde de Russische autocratie al sinds de Middeleeuwen, uiteindelijk loste de stadshervormingen van 1870 een deel van de problemen op. Juist tussen de hervormingsperiode en 1785 zat een kleine eeuw waarin de autocratie de weg baande voor grote veranderingen van Alexander II.

⁶³ J.M. Hittle, “The Service City in Eighteenth century Russia”, in M.F. Hamm, ed. *The City in Russian History*, p. 54-60, Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 84.

⁶⁴ Hittle, “The Service City in Eighteenth century Russia”, p. 64-66

⁶⁵ Tot 1870 bleef het charter van 1785 van kracht in bijna alle steden in het Europese deel van het Russische rijk.

⁶⁶ Van de zes groepen waren er drie actief in het stadsbestuur: de kooplui, de ambachtslieden en de ‘*mesjtsjanstvo*’.

⁶⁷ Hittle, “The Service City in Eighteenth century Russia”, p. 56-58 en W. Hanchett, “Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth century” in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, p. 92. Moskou volgde onder Alexander II in 1862 met een raad van 175 gekozenen die weer 35 uitvoerenden kozen.

Hervormingsdrang

De hervormingen van Alexander II hadden een lange – bureaucratische - voorgeschiedenis die al begon onder Alexander I (g.1777-r.1801-d.1825) en diens mentor, de Russische ‘vader van het liberalisme’: Mikhail Speranskii (1772-1839). Speranskii kwam niet uit de elite, maar was de zoon van een priester en valt te beschouwen als één van de vroegste ‘verlichte bureaucraten’. Dat waren leden van de hogere ambtenarij en adviseurs van de tsaar die geen heil zagen in terugkeer naar het *ancien régime* van weleer, de eeuwen vóór de Franse Revolutie. Zij zochten daarentegen naar manieren om Ruslands status van grootmacht voor de toekomst te bestendigen. Het probleem was dat de autocratie eveneens behouden moest blijven, men wenste geen inspraak; niet van aristocratische liberalen en zeker niet van volksmassa’s zoals in Europa gebeurd was na de 1789.

Rusland bleek echter zelf niet immuun voor het ongenoegen dat samen te vatten valt met het motto van 1789: *Liberté, égalité, fraternité*. Deze drie waarden waren ver te zoeken en leidden tot revolutie. De eerste ‘moderne’ maar mislukte revolutie kwam in december 1825, waar het hof en de adel voorheen de boeren vreesden, was het in 1825 hun eigen vlees en bloed.⁶⁸ Na de plotselinge dood van de kinderloze Alexander I ontstond een machtsvacuüm in Sint-Petersburg, in deze leegte probeerden jonge officieren – de Dekabristen - een coup te plegen. Deze veelal adellijke jongemannen hadden tijdens de Napoleontische oorlogen overal in Europa gestreden. In dat Europa deden ze niet alleen militaire ervaring op, maar kwamen ze ook in aanraking met de ideeën van 1789. Zo brachten zij naast medailles en eerbetuigingen ook de idealen van de Franse Revolutie mee naar huis. Zij grepen met de opvolgingscrisis hun kans om de autocratie te veranderen. De nieuwe tsaar Nicolaas I wist de opstand ternauwernood neer te slaan. Vijf jaar later brak er in Polen een patriottistische opstand uit, het Russische rijk kreeg net als de rest van Europa te maken met liberale revoluties.

De autocratie moest hierom gered worden, Nicolaas liet hierom Speranskii een aantal hervormingen doorvoeren op het gebied van wetgeving en de politiestaat. In die tijd werd de Derde Sectie opgericht: een voorloper van de geheime dienst. Niemand ontkwam aan de Derde sectie, ook ministers en hoge ambtenaren konden bespioneerd worden. Hun misstappen werden *linea recta* aan de tsaar gerapporteerd.⁶⁹ Deze autocratische werkwijze

⁶⁸ De boeren waren de voornaamste bron van onrust voor de autocratie, met hun terugkerende opstanden en moordtochten zoals die van Poegatsjov in 1773-1775.

⁶⁹ Speranskii kreeg al in 1826 de opdracht om als rapporteur de wetgeving te vereenvoudigen, want de ministers en ambtenaren wisten zelf weinig over de wetten die ze uitvoerden en schreven. De oplossing van Speranskii was een privé-kanselarij die tot taak had de Russische jurisprudentie te vervolmaken: de Tweede Sectie. Er was dan ook een Eerste Sectie: min of meer het kabinet van de tsaar. De Derde Sectie werd ook opgericht in 1826 en stond boven alle

werd beschreven met de begrippen *nadzor*, *zakonnost* en *proizvol*. *Nadzor* staat voor toezicht, *zakonnost* staat voor wettelijkheid en *proizvol* voor ‘arbitrair’ ingrijpen van hogerhand. In de praktijk betekende dit dat elke hoge ambtenaar, gouverneur of andere tsaristische hoogwaardigheidsbekleder met een beroep op *proizvol* als *Deus ex machina* van boven kon neerdalen om onrecht te bestrijden. Hierbij wetten buiten werking stellend die bedoeld waren om recht te doen en straffend op te treden tegen ondergeschikte ambtenaren. Het behoeft geen uitleg dat deze vorm van bestuur verwarrend was en niet aan een burgerlijke samenleving bijdroeg.⁷⁰ Daarbovenop werd de Russische onderdaan danig beknot in het uitten van zijn mening of ongenoegen. Zo vond de censor Przhetslavski de publieke opinie of mening van particulieren onbelangrijk, omdat de trouwe dienstknechten van de meest grootmoedige tsaar, van nature, niet anders konden dan de autocraat en zijn wijs beleid toejuichen.⁷¹

Tegelijk hadden de verlichte bureaucraten ideeën over bevolking, hoe werden onderdanen nu burgers (*gasoadarstvo* en *obsjtsjestvenost*).⁷² Burgerschapsidealen kwamen tot wasdom onder de hoge ambtenaar Nikolai Miliutin (1818-1872), die ook één van de bedenkers was van het hervormde stadsbestuur van Sint-Petersburg in 1846.⁷³ Tegelijk bleef ‘burgerschap’ problematisch in een standenmaatschappij met institutionele ongelijkheid. Dit probleem speelde niet alleen in de verhouding tot boeren en stedelingen. Ook de verhouding van de staat tot de niet-orthodoxe, niet-Russische of *inorodtsy* – ‘inboorling’ – in het rijk van de tsaar was ronduit ongelijk.⁷⁴

Deze nieuwe bureaucraten waren het product van de toenemende eisen die in het Restauratietijdperk aan Europese staten gesteld werden. Een onderdeel hiervan was de

ministers en ambtenaren. Deze sectie hield toezicht op alle overheidsorganen, feitelijk een rode kaart richting de rechters, ambtenaren en ministers zelf. Daarnaast mocht de Derde Sectie direct informatie verzamelen onder de bevolking in de vorm van petitie. ‘Recht’ werd niet bevochten in een rechtszaal, ‘fouten’ werden niet besproken in het ministerie, maar gingen linea recta naar de Derde Sectie die in naam van de tsaar het wel regelde. M. Raeff, *Michael Speransky, Statesman of Imperial Russia 1772-1839*, (’s-Gravenhage, 1969), p. 320, 327-29; W.E. Pomeranz, *Law and the Russian State: Russia’s Legal Evolution from Peter the Great to Vladimir Putin*, (London, 2019), p. 31-34; R.S. Wortman, *The Development of a Russian Legal Consciousness*, (Chicago, 1976), p. 43; Bezemer en Jansen, *Een geschiedenis van Rusland*, p. 126 en Detrez, *Rusland, een geschiedenis*, p. 201. NB: Speranskii was niet de voorzitter, maar wel de drijvende kracht achter deze kanselarij, beter bekend als de Tweede Sectie.

⁷⁰ Lincoln, *The Great Reforms*, p. 21 en 52-55.

⁷¹ Idem, p. 55 en 175. Hij was censor onder Alexander II.

⁷² Lincoln, *The Great Reforms*, p. 50. Zie ook Hroch en Benedict Andersson. Het nationalisme dat eind 18e nog geassocieerd kon worden met liberalisme kwam in Rusland niet tijdens de Verlichting, maar onder invloed van de Romantiek op in de jaren 1830. De hervormingsgezinde ambtenaar- maar vooral Slavofiel - Joeri Samarin (1819-1876) is hiervan een voorbeeld: Romantische dromen over het verleden combineren met progressieve ideeën over de rechten van boeren

⁷³ Lincoln, *The Great Reforms*, p. 101 en 147.

⁷⁴ D. Yaroshevski, “Empire and Citizenship” in D.R. Brower en E.J. Lazzarini ed. *Russia’s Orient, Imperial Borderlands and People’s, 1700-1917*, (Bloomington, 1997), p. 61-73.

toenemende controle van de staat over de bevolking, dit vereiste een omvangrijke en professionele bureaucratie.⁷⁵ In Rusland steeg het aantal ambtenaren van ruwweg 16.000 in 1796 naar 82.352 in 1855. De bevolking groeide in deze periode echter van 36 miljoen naar 59 miljoen.⁷⁶ Tegelijk was er een diepe kloof tussen de hoofdsteden en de rest van het land: wie als intelligente, ambitieuze landjonker carrière wilde maken in leger of ambtenarij moest zo snel mogelijk naar Moskou of Sint-Petersburg, de 'sufferds' bleven achter in de provincie.⁷⁷

Naast de verlichte bureaucraten waren er ook de behoudende en aartsconservatieve. Het ingewikkelde was dat men zich niet aan een partijprogramma of één vastomlijnde ideologie hield: persoonlijke ambitie, hovelingengedrag en idealisme waren de drijfveren. Men kon op één terrein hervormingsgezind en op een ander reactionair zijn. Wat bureaucraten bond was het vaste geloof in de autocratie als de enige juiste regeringsvorm voor Rusland: de macht van de tsaar was onbetwist. Als een kwaad gerucht de tsaar ter ore kwam of een grove fout op het conto van een trouwe bureaucraat geschreven kon worden werden de kaarten opnieuw geschud. Nikolai Miliutin, loyaal ambtenaar sinds 1840, werd alleen al door het op te nemen voor Alexander Herzen (1812-1870) als 'rode radicaal' gezien en uit Sint-Petersburg naar Polen weggepromoveerd.⁷⁸ Overigens was dit lot conservatieve bureaucraten eveneens beschoren.⁷⁹ Al met al was een hervorming of beleid *an sich* erg afhankelijk van de tsaar of hoe zijn muts stond. Er waren in Rusland geen pressiegroepen of politieke belangengroepen, het

⁷⁵ afkomstig van de lycea en universiteiten die onder Alexander I en Nicolaas I uitgebreid werden - al dient dit niet overdreven te worden - het aantal studenten groeide van 1.326 in 1825 tot 3.141 in 1850. W. B. Lincoln, *The Great Reforms*, p. 17. Wat de ambtenarij betreft in de periode 1800-1830, ter vergelijking: Frankrijk 4,8 ambtenaar op 1000 inwoners, Engeland 4,1 ambtenaar op 1000 inwoners, Rusland: 1,6 per 1000 op alle inwoners, 12,9 op 1000 als men alleen de geestelijken, edelen en rijke kooplui telt

⁷⁶ De meeste inwoners van Rusland waren horigen en kwamen vaak niet buiten hun dorp. Het enige gezag dat zij kenden was de landheer die hen bezat, optrad als hun rechter en feitelijk de enige vertegenwoordiger van de staat op lokaal niveau was. Van de miljoenen Russen kwamen in 1858 maar 886.800 in contact met de bureaucratie: het ging hierbij om edelen, geestelijken en rijke kooplieden. Lincoln, *The Great Reforms*, p. 17-21.

⁷⁷ Maar in de hoofdstad waren de 'topambtenaren' niet altijd zo efficiënt, bleek uit brieven van minister graaf L. Perovskii (1792-1856). Bij zijn aantreden in 1841 gingen er wel 22.326.842 documenten per jaar rond op zijn ministerie alleen al, de graaf probeerde in zijn eerste regeringsjaar deze stroom documenten in te dammen. Tevergeefs: na enkele jaren waren het er inmiddels 31.103.676 per jaar. Lincoln, *The Great Reforms*, p. 23, 24. In het midden van de negentiende eeuw schreef de Poolse econoom Tengoborskii: 'Aantekeningen en brieven schijnen zichzelf te vermenigvuldigen als ruimtelijke figuren'.

⁷⁸ Doordat grootvorstin Elena voor hem pleitte steeg hij weer in aanzien en mocht in 1861 terug naar Sint-Petersburg. Helaas voor hem braken er onlusten uit in Polen voordat hij zijn hervormingsrapporten af had en viel hij weer in ongenade. Idem, p. 85, 102.

⁷⁹ Zo overkwam het hoofd van de Tweede Sectie: baron Modest Andrejevitsj Von Korf (1800-1876). In eerste instantie werd zijn mening als hervormingsgezinde conservatief (of conservatieve hervormer) gewaardeerd, maar toen hij de opdracht kreeg om een ministerie van Censuur vorm te geven raakte hij uit de gratie. Waarschijnlijk hielp het niet dat hij midden in een financiële crisis de aanschaf van meubels en verbouwkosten tot de grootste kostenpost op zijn ministeriebegroting maakte - en hij overschreed die begroting ook nog eens. Korf verloor zijn ministerie, dat vervolgens werd ondergebracht als afdeling bij Binnenlandse Zaken. Idem, p. 125-128.

moderniseringsproces was erg afhankelijk van individuele en geïsoleerde processen en personen.⁸⁰

Dit alles heeft indirect te maken met het onderzoek naar het 'burgerlijke' stadsbestuur. Allereerst was de ambtenarij van Sint-Petersburg de bron van de staatsmacht. Alle wetten en regels kwamen uit haar voort, met als doel alle macht en invloed voor de autocratie te behouden. De staatsmacht sprak en het gemeentelijke stadsbestuur diende te luisteren. Het afdragen van macht aan burgers werd hierdoor bijna onmogelijk.⁸¹ Dit leidde tot tegenstrijdige belangen, enerzijds wensten de machthebbers een geoliede moderne – dus stedelijke en industriële – economie met bijbehorende geldelijke en technische voordelen, anderzijds weigerde diezelfde staat een bourgeoisie op te laten bloeien. Toch stonden tsaar Alexander II, zijn voorgangers en hun ambtenaren opmerkelijke veranderingen in het Russische rijk toe.

Democratie in steden

De autocratie was niet blind voor de zwakheden van het stadsbestuur en de tekortkomingen van de Charter van Catharina. Al voor de invoering van de gemeentewet in 1870 werden 'hervormingsexperimenten' uitgevoerd, zelfs onder strenge tsaar Nicolaas I. De autocratie hoopte stedelingen meer bij het bestuur te betrekken, maar droomde vooral van meer belastinginkomsten. De eerste stappen in de richting van democratisch bestuur werden in Sint-Petersburg gezet: daar werd in 1846 het systeem van de zes groepen afgeschaft. Er kwam een soort gemeenteraad van 100 tot 150 leden – dit aantal wisselde in de loop der jaren – voor in de plaats. Deze 'grote doema' mocht weer een uitvoerend bestuur kiezen van 12 leden: de *uprava*, een soort college van wethouders. Er mochten vijf groepen stemmen: 1) erfadel 2) mensen met vastgoed 3) kooplieden die tot een gilde – Russische stijl - behoorden en contributie betaalden 4) leden van de *mesjtsjanstvo* die ingezetene in de stad waren en 5) leden van de verscheidene verenigingen van ambachtslieden. Vaak overlapte deze groep met

⁸⁰ Idem, p. 136-142. Dit dubbelzinnige en onduidelijke beleid kwam ook naar voren bij de hervorming van de stadsbesturen, vanaf 1862 gingen alle hervormingen langs een speciale staatscommissie, een idee van de eerdergenoemde baron Korf om te voorkomen dat de minister van Binnenlandse Zaken teveel macht kreeg. Op dat ministerie zaten de ambtenaren die de hervormingen leidden, voorbereiden en uitvoerden. Vanaf 1865 was de reactionaire graaf Panin (1801-1874) voorzitter van deze staatscommissie. Het nieuwe hoofd van de Tweede Sectie vorst Sergei Urussov (1816-1883) kon pas in 1870 goedkeuring geven aan de plannen voor stadshervorming van de academisch geschoolde ambtenaren Alexander Shumakher en Nikolai Vtorov. Het probleem was vooral hoeveel taken – en macht – die de stedelijke besturen kregen en waar de centrale staat over zou gaan. Uiteindelijk kreeg de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, generaal Alexander Timashev (1818-1893) op 31 maart 1870 toestemming om de steden wat meer macht, maar vooral veel meer eigen verantwoordelijkheid te geven. Dit alles vertraagde het hervormingsproces danig, uiteindelijk werd er pas in 1870 door de minister van Binnenlandse zaken goedgekeurd.

⁸¹ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 6, stuk 136, *Perepiska o vvedenije naloga*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

groep 4.⁸² Er waren wel aanvullende eisen voor leden van de vijf kiesgroepen: zo diende men 100 zilveren roebels per jaar te verdienen, man te zijn en ouder dan 21 jaar. Daarnaast was het bijzonder dat in Sint-Petersburg de vijf kiesgroepen gezamenlijk en niet afzonderlijk vergaderden zoals tot dan toe gebruikelijk was.⁸³

Ook Tbilisi liep 'voor' op de rest van Rusland; al in 1864 kreeg de stad een gekozen doema en burgemeester. Tbilisi was van 1800 tot 1917 onderdeel van het onderkoninkrijk en later de provincie Transkaukasië. Tot 1845 werd de regio door militairen bestuurd, daarna werd het geregeerd door onderkoningen die dezelfde status als een minister hadden en vanaf 1882 door gouverneurs.⁸⁴ Stemrecht werd bepaald op grond van stand: erfadel, persoonlijke adel, eminente stedelingen en gewone stedelingen vormden de kiesgerechtigden.⁸⁵ Het verschil tussen de laatste twee was vastgoed, een 'gewone stedeling' betaalde wel de belastingen, maar bezat geen panden. De edelen waren in de regel Georgisch of Russisch, de Armenen vormden de overgrote meerderheid in de niet-adellijke stemmersgroep.⁸⁶

Op 31 maart 1870, tijdens de regering van Alexander II, kwam de grote verandering: de landelijke 'Hervormingswet voor de gemeenten'. Hierdoor kregen 423 steden in Europees Rusland een stadsdoema.⁸⁷ Het doemasysteem vanaf 1870 werkte als volgt: stemrecht was gekoppeld aan belastingen en het bezit van vastgoed. De kiezers werden ingedeeld in drie curiae naar betaalde belasting. Om de omvang van de drie kiesgroepen te bepalen werden alle belastinginkomsten per hoofd opgeteld. Het totaal werd in drieën gedeeld, de mannen die gezamenlijk het eerste derde betaalden vormden de eerste curia, de volgende groep de tweede

⁸² Niet iedereen met vastgoed mocht zomaar stemmen, men moest wel een adellijke titel (persoonlijk of erfelijk) bezitten, of ereburger zijn, of tot de *raznochintsy* behoren, die laatste groep is lastig te duiden, maar kort door de bocht: overige standleden die belastingvrijstelling hadden. Dit betekende ook dat horigen die zich vrij kochten en bijvoorbeeld een herberg bezaten buiten het systeem gehouden konden worden.

⁸³ Hanchett, "Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth century" p. 96-101. Interessant genoeg mochten vrouwen die aan de stand- en inkomenseis voldeden een familielid laten stemmen.

⁸⁴ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 69-73.

⁸⁵ De regels van de doema van Tbilisi leken op die van Petersburg (1846), Moskou (1862) en Odessa (1863).

⁸⁶ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p 120-121. Tezelfdertijd werden de gildes buiten het stadsbestuur geplaatst, de Russische bureaucraten wensten de lokale (door Armenen gedomineerde) gildes te breken, dit lukte, van de 100 gildes waren er in 1867 maar 17 over

⁸⁷ In de Baltische steden werden de hervormingen in 1877 ingevoerd. Polen werd uitgesloten, de opstanden van 1830 en 1863 waren debet aan het wantrouwen vanuit de ministeries. Polen had tot 1874 een onderkoning, daarna werd het door een gouverneur-generaal geregeerd, de stad Warschau had geen burgemeester, maar een aangestelde 'president' van de stad. Technische onder, maar in de praktijk boven deze president stond de oberpoliitseimeister die direct onder de minister viel en niet aan de gouverneur-generaal of stadspresident rapporteerde. S.D. Corrsin, "Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City" in M.F. Hamm e.d *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p 134-136. NB Van deze 423 steden had meer dan de helft minder dan 5000 inwoners, Hanchett, "Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth century", p. 98.

enzovoort. Ter illustratie, in totaal had de curia van Moskou 19.892 leden, naar curiae, de eerste : 222 leden, de tweede: 1360 leden en derde: 18.310 leden.⁸⁸

Deze kiezers kozen ieder een derde van de doema.⁸⁹ De doema mocht voor de hervormingen maar één of twee keer per jaar samenkomen. Na 1870 zo vaak als de burgemeester dat nodig achtte. Ook kregen steden een uitgebreide lijst aan taken en doelen.⁹⁰ Doemawethouders mochten ook een bijeenkomst beleggen. Verder had de burgemeester het vetorecht: hij diende drie dagen voor een vergadering ingelicht te worden en kon deze zo afblazen. De doema koos ook de *oeprava*: het college van wethouders. Deze wethouders konden van buiten de doema gehaald worden. Zodoende konden specialisten die niet aan de fiscale kiesrechten voldeden wel in het bestuur komen, al zaten ze vaak wel in de derde curia. Ditzelfde gold voor de functie van burgemeester. De termijn van doema, *oeprava* en burgemeester was vier jaar. Het systeem had veel overeenkomsten met het Pruisische systeem. Het verschil zat in de kiezers: in Rusland stond de klassieke middenklasse, de vroege kapitalistenklasse met bijbehorende *Bildung*, pas in de kinderschoen.⁹¹

Wat opvalt in het bovenstaande is dat het element 'stand' geheel verdwenen was. De wereld op zijn kop, vooral omdat de schatrijke ondernemers zichzelf presenteerden als sociaal bewogen mecenasen en aanjagers van de *civil society*: denk aan de Tretiakovs die een beroemd museum financierden. De 'besten' van de samenleving waren niet de edelen, maar

⁸⁸ J. Bradley, "Moscow, From Big Village to Metropolis" in M.F. Hamm, ed. *The City in Late Imperial Russia*, p. 25. Na de contrahervormingen van 1892 werden de eisen aangescherpt, men moest vastgoed te bezitten met een minimale waarde van 3000 roebel. Een andere optie was de aanschaf van een handels- of producentencertificaat à 500 roebel.

⁸⁹ Het aantal leden lag vast, na 1870 kreeg bijvoorbeeld Sint-Petersburg 250 doemaleden en Moskou 180.

⁹⁰ Hanchett, "Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth century" p. 102-107. Aan de hand van het artikel van Hanchett kan men de volgende lijst van taken opstellen:

Belastingen vormgeven en heffen, gemeentelijke budgetten controleren, leningen met variabele rentes regelen (*floating loans*), contracten en regels opstellen met en voor commerciële bedrijven die gemeentelijke diensten uitvoeren, de stad besturen binnen het raamwerk van de staat en haar regering. Daarnaast: onderhoud en bouw van straten, pleinen, trottoirs, bruggen, kanalen, paden van overpad in het algemeen, parken, watervoorzieningen, riolering en straatverlichting. Ook: het veiligstellen van de voedselvoorziening (voor de bevolking), markten en bazaars openstellen en de bescherming van de publieke gezondheid.

Binnen de wetten en regels – of grenzen – van de tsaristische wetgeving: brandpreventie en preventie van andere calamiteiten, voorzien van verzekeringen voor brand en andere calamiteiten. Het bijstaan en ontwikkelen van de lokale industrie en commercie, bescherming en ontwikkeling van beursactiviteiten en het bankwezen (kredietverstrekkers). Op de basis van de regels van het statuut voor gemeentelijke banken (26 april 1883): stichting van liefdadigheidsinstellingen en ziekenhuizen voor eigen rekening van de gemeente. Het besturen van de voornoemde instellingen (volgens de regels van provinciaal zelfbestuur), openbaar onderwijs (ook volgens de *zemstvo* of provincie-regels), het bouwen en oprichten van theaters, bibliotheken, musea en gelijksoortige instellingen. Ten slotte moest men de centrale overheid in Sint-Petersburg voorzien van lokale data, petitie en lokaal nieuws. Men mocht gemeentelijke stukken drukken (ook volgens de strenge regels van de staat uiteraard).

Wat de belastingen betreft: overheidsgebouwen, spoorwegen en bijbehorende bebouwing en de kerk (een staatsinstituut) waren vrijgesteld van belasting, tot aan de Russische Revolutie moesten steden de bakens verzetten

⁹¹ Hanchett, "Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth century", p. 96-102.

lieden wier opa's marskramer, voddendoer of zelfs horige waren.⁹² De hervormingen waren tegelijk afkomstig van de bureaucratie die altijd heilig geloofd had in de standensamenleving, maar deze samenleving veranderde sterk vanaf het einde van de achttiende eeuw. Zelfs de autocratie had kon deze ontwikkelingen niet naar haar hand zetten: van de Franse Revolutie tot de opvallende bevolkingsgroei.

Urbanisatie in de autocratie

Naast de bestuurlijke veranderingen van bovenaf werd Rusland ook door het woeden der gehele wereld beïnvloed: bevolkingsgroei, de internationale handel en culturele veranderingen. De bevolking groeide van 17 à 18 miljoen in 1750 tot 68 miljoen in 1850. Deels kwam dit door expansie, bijvoorbeeld de Poolse delingen, maar ook door natuurlijke groei. Vanaf 1850 groeide de bevolking tot 124 miljoen in 1894. Eind negentiende eeuw groeide de bevolking gemiddeld met 1,2% per jaar. Cijfers die verder alleen in de 'Nieuwe wereld' van de VS tot Argentinië voorkwamen.⁹³

De Russische economie was in die dagen gebouwd op de landbouw. Door de Industriële Revolutie en de bevolkingsgroei was er in West-Europa meer vraag naar voedsel.⁹⁴ Rusland profiteerde hiervan als graanexporteur. De havensteden aan de Oostzee en vooral aan de Zwarte zee groeiden sterk. Odessa is het meest extreme voorbeeld: de stad groeide van een dorp met 2349 inwoners in 1795 naar dé havenstad van het zuiden met 96.444 inwoners in 1852.⁹⁵ Net als in de rest van Europa en al voor de bevrijding van de horigen was er urbanisatie.⁹⁶

⁹² Bradley, "Moscow, From Big Village to Metropolis", p. 29-32. De adel was, voor de bevrijding van de horigen al in een fiscale glijvlucht naar beneden beland. Edelen waren door hun lagere inkomen vooral in de 3e curia te vinden; kooplieden en ondernemers – zoals de Oudgelovige Morozovs en de 'boeren' Ryabushinskii's – waren te vinden in de 1e curia.

⁹³E.T. Gaider, *Russia: A Long View*, (Cambridge, VS, 2012), p. 247. De auteur is econoom en voormalig premier van Rusland, bekend van de *shock therapy*, hij merkt ook op dat het geboortecijfer in Rusland relatief hoog bleef in de Europese context, maar de kindersterfte lag ook hoger.

⁹⁴ Lincoln, *The Great Reforms*, p. 27 en Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity*, p. 35.

⁹⁵ F.W. Skinner, "Odessa and the Problem of Modernization", in M.F. Hamm e.d *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p. 211, 215. De waarde van de export groeide nog onstuimiger, de gemiddelde jaarlijkse waarde van alle export groeide van 16.737.000 gouden roebels in de periode 1831-1855 naar 34.572.000 gouden roebels tussen 1856 en 1860

⁹⁶ De groei van de bevolking leidde ook tot een trek naar de steden, al voor de bevrijding van de horigen waren er dorpingen die stedeling wilden worden. De historicus R. Brower stelt hierom dat het stereotype van de 'achterlijke' en 'reactionaire' stedelijke klassen misleidend is, ondanks de slechte positie van de stad in het Russische bestel was het nog altijd aantrekkelijker om daar te verblijven dan op het platteland. Zelfs voor de hervormingsperiode onder Alexander II. Tegelijkertijd moet dit niet overdreven worden, zo waren er in de jaren 1850 maar drie steden met meer dan 100.000 inwoners, 50 steden hadden 20.000 inwoners of meer, op papier waren er in heel Rusland 600 steden. Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity*, p. 23, 37.

De verschillen tussen rijk en arm onder Nicolaas I en Alexander II bleven ondanks de economische groei enorm. Het inkomen van de gemiddelde Rus – voor zover meetbaar gezien het grote aantal landbouwers dat buiten de geldeconomie opereerde – bleef relatief laag.⁹⁷ In de eerste industriesteden rond Moskou lag het jaarinkomen in de onderklasse tussen 27 en 62 zilveren roebel.⁹⁸ Een politieman verdiende ongeveer 150 roebels per jaar rond 1860. Hogere inkomens waren minstens 600 roebels per jaar, wat een officier van de politie bijvoorbeeld verdiende.⁹⁹

Tabel 1, Groei bevolking in absolute aantallen in de grotere steden van Rusland.

Bron: *The City in Late Imperial Russia*, M.F. Hamm, ed., Extrapolatie is cursief weergegeven.

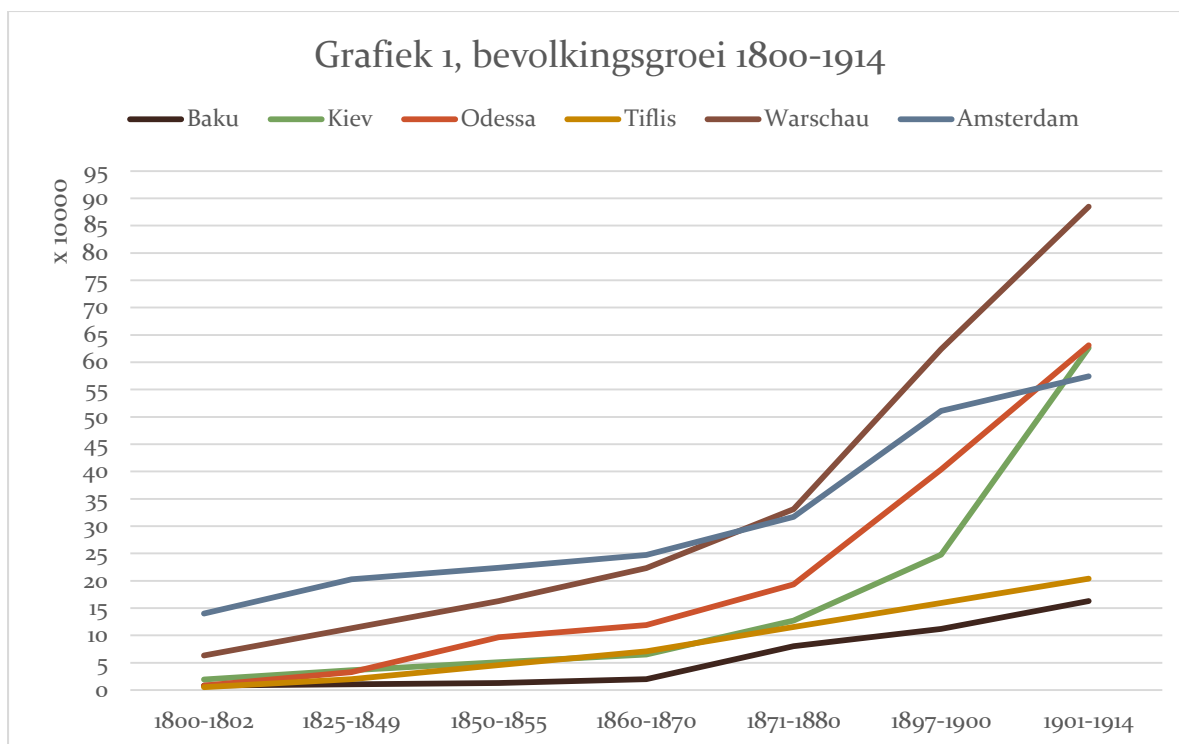
	1800	1825-1849	1850-1855	1860-1870	1871-1880	1897-1900	1901-1914
Baku	8.000	-	13.000	20.000	80.000	112.000	162.667
Kiev	19.000	36.500	50.750	65.000	12.7251	247.723	626.313
Odessa	8.000	32.995	96.444	118.970	193.513	403.815	631.040
Tbilisi	5.000	20.000	38.000	71.000	115.295	159.590	203.885
Warschau	63.400	113.200	163.000	223.000	331.000	624.000	885.000
Amsterdam ¹⁰⁰	140.000	202.400	224.000	247.000	317.000	510.900	573.983

⁹⁷ John Murray, *A hand-book for travellers in Denmark, Norway, Sweden and Russia, Volume 1*, (John Murray, Albemarle street, London en Black and Armstrong, Leipsig, 1838), p.147-149: Een zilveren roebel was in de Jaren 1830-1840 ongeveer 4 maal meer waard dan een papieren roebel, dit kwam vooral doordat de staat papieren roebels bijdrokte en het verschil zo veel te groot maakten. De auteur merkt op dat in correspondenties en dagelijks gebruik de zilveren roebel niet de rol van de pond sterling heeft, het is niet de maatgevende munt: de papieren roebel is vaak de 'roebel' waar men over spreekt. Een papieren roebel staat gelijk aan 10,5 pence, voor een pond krijgt men 25 roebel. Interessant genoeg mochten roebels niet uitgevoerd worden en moesten aan de grens gewisseld worden, blijkbaar was het een zwakke munt, want de auteur waarschuwt voor geldverlies aan de grens in de regel. Daarnaast was in de Poolse provincies de zloty nog in gebruik.

⁹⁸ In de periode 1840-1850 verdiende een rentmeester of klerk van een landheer, afhankelijk van de grootte van het landgoed tussen de 250 en 700 papieren roebels per jaar, een (horige) koetsier in Sint-Petersburg 350 papieren roebels per jaar, een geletterde arbeider in Sint-Petersburg 500 papieren roebels per jaar. In de provincie lagen de getallen weer anders. In de jaren 1850 had een horige in Rostov een 'jaarinkomen' tussen de 27 en 40 zilveren roebels, een arbeider in Rostov kon tussen de 42,5 en 44,6 zilveren roebels verdienen. In Iurev lagen de lonen van arbeiders hoger: 62 zilveren roebels per jaar. T Dennison and S. Nafziger, "Living Standards in Nineteenth-Century Russia", *Journal of Interdisciplinary History*, Volume 43, Number 3, (winter 2013), p. 426-433.

⁹⁹ Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity*, p. 191. Overigens geeft Brower niet aan of het om zilveren of papieren roebels gaat.

¹⁰⁰ Om de groei in verhouding te plaatsen is Amsterdam als relatief kleine Europese hoofdstad toegevoegd.

Om de groei van de middelgrote steden in perspectief te plaatsen zijn ze in Tabel 1 geplaatst.¹⁰¹ Een aantal van deze steden dankte haar groei aan moderne handel en industrie, zoals Baku: een waar *wild-west-olie-boomtown*.¹⁰² Tbilisi echter was verre van een industriestad. De Transkaukasische economie in de tweede helft van de negentiende eeuw werd nog gekenmerkt door kleine werkplaatsen – 78% van de werkplaatsen in Georgië in 1888 was een één- of tweemansbedrijf – en tussenhandel met het Ottomaanse rijk en Perzië. Cijfers van voor de periode 1880-1890 ontbreken, uit 1897 zijn de volgende cijfers wel beschikbaar: er waren 9725 geregistreerde kooplieden (48,6% Armeens, 26,9% Georgiër, 6% Russisch, 18,5% overig). In 1900 was 44% van de grootste (150) bedrijven in Transkaukasië in handen van Armenen, eenzelfde deel behoorde aan Russen toe, slechts 10% was in handen van Georgiërs. In de stad Tbilisi was 50% van de grote bedrijven Armeens.¹⁰³

De grootste sociaaleconomische omwenteling kwam met de bevrijding van de horigen in 1863, dit leidde tot onvoorziene ‘vooruitgang’: de ontwikkeling van industrie én de vorming van

¹⁰¹ Om de grootte in perspectief te plaatsen is het inwonertal van Amsterdam ook toegevoegd, dit was namelijk een relatief kleine hoofdstad en laat zien dat de Russische ‘B’-steden niet de explosieve groei van Londen, Parijs of Berlijn volgden, maar desalniettemin groeiden. Tbilisi was een kleinere stad in deze vergelijking, vooral ten opzichte van de latere nationale hoofdsteden Warschau en Kiev, maar het aantal inwoners groeide wel 30 maal in 100 jaar. Deels ligt de verklaring voor de ‘stijle’ groei in het feit dat aan het einde van de 18e eeuw deze ‘steden’ soms niet meer dan half-ommuurde dorpen met een paar duizend inwoners waren, maar de groei is er niet minder indrukwekkend om. De ongelijke intervallen tussen de jaartallen hebben te maken met de beschikbaarheid van informatie, in het Russische rijk werd pas aan het einde van de 19^e eeuw met meer regelmaat en precisie geteld.

¹⁰² De Oekraïne is minder vertegenwoordigd in de tabel, maar het Don-bas met steden als Charkov werd vanuit het niets het industriële hart van het keizerrijk.

¹⁰³ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p 117-119.

democratische instituties. De bevrijde horigen moesten hun vrijheid afbetalen en verlieten het platteland om dit in de stad te bekostigen. De wet van vraag en aanbod trad in werking: veel goedkope arbeid in steden leidde tot loondaling en maakte industrie aantrekkelijk.¹⁰⁴

Daarnaast wenste de landadel, die ondanks zijn privileges geen inspraak in het bestuur had, politieke compensatie voor het verlies van 'hun' horigen. Hij kreeg de *zemstvo*, een verkozen provinciebestuur. Daarnaast kwamen er hervormingen in de rechtspraak. Dit leidde tot de vorming van de *Rechtstaat* waarbij de politiek en rechterlijke macht gescheiden werden, de bescherming van bezit werd hierbij ook versterkt. Ten slotte werd de censuurwet aangepast, wat weer leidde tot een groei in het krantenaanbod en meer politieke discussie.¹⁰⁵

Alfabetisering van staat en volk

De bureaucratisering, urbanisatie en veranderende economie zorgden daarnaast voor een grotere vraag naar geschoold personeel. De *Rechtstaat* vroeg om juristen, spoorwegen om ingenieurs en ziekenhuizen om artsen. Deze nieuwe geschoolden of specialisten ontstegen hun stand en ontleenden waardigheid aan professie, maar om aan de vraag naar personeel te voldoen dienden er wel scholen te zijn.¹⁰⁶ Het onderwijs bleef echter slecht toegankelijk, hoger onderwijs was onbereikbaar voor velen.¹⁰⁷ De geletterdheid nam desalniettemin toe. Harde cijfers voor het gehele rijk onder Nicolaas I ontbreken, maar er ontstond vanaf 1820-1830 zelfs in de provincie een markt voor boeken. Hierop reageerden adellijke schrijvers als Pushkin smalend. De kleinburgerlijke lezer in Petersburg of Orjol was vulgair, maar ook gevaarlijk. Slechte smaak zou het laatste beetje cultuurleven dooddrukken. Tegelijk was de honger naar 'leesvoer' in de samenleving niet te stillen.¹⁰⁸ In de lagere klassen – zoals de arbeidersklasse – steeg in de negentiende eeuw eveneens de vraag naar onderwijs, voor hun kinderen én henzelf.¹⁰⁹ De samenleving werd over de hele breedte meer beïnvloed door het

¹⁰⁴ Dennison and Nafziger, 'Living Standards in Nineteenth-Century Russia', p 425-431.

¹⁰⁵ Waar voor de 'tijdelijke' wetwijziging van 1865 het ministerie van binnenlandse zaken alle publicaties moest controleren met ongeveer 100 ambtenaren, werd de verantwoordelijkheid na 1865 bij de schrijver, uitgever of krantenredactie neergelegd. Een krant moest zodoende zelf voor censor spelen om niet gebreideld te worden. Lincoln, *The Great Reforms*, p. 121-133.

¹⁰⁶ H.D. Balzer, "Introduction" en H.D. Balzer "Conclusion: The Missing Middle Class" in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class*, p. 10-16 en p. 293-308. Meer hierover in hoofdstuk 2. Daarnaast wensten specialisten zich te organiseren en riepen steeds luider om inspraak in en invloed op hun werkveld.

¹⁰⁷ Lincoln, *The Great Reforms*, p. 25.

¹⁰⁸ A. Lounsbury, "No, this is not the provinces!" Provincialism, Authenticity, and Russianness in Gogol's Day, in *The Russian Review*, Vol. 64, Is. 2, (April 2005), p 276-278. Tegelijk merkte een anonieme auteur van het tijdschrift *De Telescoop* op dat de lezer buiten de elite invloed had op de literatuur, door de economische vraag en aanbod regels. Gogol is in deze een goed voorbeeld, hij persifleerde de provincie in *De Revizor*, was tegelijk een chroniqueur van de Oekraïense volkse cultuur en was zelf feitelijk ook een provinciaal die zijn afkomst Oekraïense ironiseerde

¹⁰⁹ Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900*, p 161-167.

geschreven woord.¹¹⁰ Dit leidde tot een grotere scholingsbehoefte en noodde tot onderwijshervormingen in de jaren 1870.¹¹¹

In dit moderniseringsproces speelden kranten een (kleine) rol. Voor de censuurwet van 1865 bestond er nauwelijks een publiek voor kranten, aangezien buitenlands nieuws niet gepubliceerd kon worden en de ambtenarij alles van tevoren moest lezen. Daarnaast was een abonnement vrij prijzig: 10-15 roebel per jaar, wat het publiek verder beperkte. De grootste krant van het Russische rijk, het Peterburgse *De Stem* (Galos), had in 1877 een oplage van ruim 23.000 stuks, in een stad met officieel 750.000 inwoners. Verder hing het voortbestaan van een krant in hoge mate af van de relaties die krantenbazen onderhielden met hooggeplaatsten. Las een minister met plezier een krant, dan kon het blad zich veel permitteren, maar voelde een hoogwaardigheidsbekleder zich beledigd, dan werden straatverkoop, advertenties of de gehele krant verboden.¹¹² Kranten konden al met al lokaal van invloed zijn, maar nationaal (nog) niet.

Al deze ontwikkelingen geven aan dat de burgerlijke cultuur opkwam, maar leidde dit ook tot maatschappelijke modernisering en een politiek bewuste middenklasse en bovenal burgerschap? ¹¹³

¹¹⁰ Habermas geeft in zijn onderzoek naar het publieke domein ook aan dat de toenemende leesgierigheid bijdroeg aan het ontstaan van het publieke debat. Habermas, *De structuurverandering van het publieke domein*, p. 53-58

¹¹¹ B. Eklof, "Laska i Poriadok, The Daily Life of the Rural School in Late Imperial Russia", in *The Russian Review.*, Vol. 69, No.1, January 2010, p. 10, 15-17.

¹¹² D. Balmuth, *The Russian Bulletin, 1863-1917 : a Liberal Voice in Tsarist Russia*, (New York, 2000), p 58-72, 80-83.

¹¹³ En dat het gebruik van kranten als primair bronmateriaal te verdedigen valt. Voor een meer theoretische en doorwrochte analyse van de rol van media bij het ontwikkelen van de burgerlijke maatschappij, zie Habermas, p. 175-177

Hoofdstuk 2 – Burgerschap in de Russische context

“Aristocratie, liberalisme, vooruitgang, principes ... Nutteloze woorden! Russen hebben ze niet nodig, ” (Bazarova)
Uit *Vaders en Zonen*, I. Toergenjev (1862)

In het kielzog van de Verlichting werden in Rusland de begrippen *gasoedarstvo* en *obsjtsjestvenost* gemunt. Het woord burgerschap komt het dichtste bij *obsjtsjestvenost*: dit waren de besten van de samenleving, de geschoolden, ontwikkelden en morele bakens van het rijk.¹¹⁴ De vraag is of dit Russische negentiende-eeuwse idee van burgerschap gelijk stond aan het moderne burgerschapsideaal? Begrippen die gebruikt worden om burgerschap of de burgerij aan te duiden – bourgeoisie, liberalisme, nationalisme en de middenklasse – zijn hierbij problematisch.

Om te weten of de Armeense inwoners van Tbilisi te omschrijven zijn als de bourgeoisie, middenklasse of liberalen, moet eerst semantische duidelijkheid bestaan. In de eerste paragraaf zullen de begrippen ‘bourgeoisie’ en ‘liberaal’ tegen het licht gehouden worden in de Russische context. In paragraaf twee wordt gekeken naar Armeens nationalisme. Aangezien dit afweek van andere vormen van negentiende-eeuws nationalisme, dat in de regel haar oorsprong had in de liberale beweging. In de derde paragraaf zal het meest theoretische deel behandeld worden; aan de hand van de ideeën van Jurgen Habermas zal gezocht worden naar een zo zuiver mogelijke definitie van burgerschap. Als deze definitie duidelijk is, kan er in de casus – het bronnenonderzoek – gericht gezocht worden naar bewijsmateriaal.

2.1 - DE DERDE STAND, DE BOURGEOISIE?

Rusland had geen bourgeoisie of middenklasse, dit is de boude stelling die Richard Pipes poneerde in *Russia under the Old Regime*. Hij beweerde dit doordat de vorst sinds de Tataarse tijd de staat en haar onderdanen als persoonlijk bezit beschouwde. Pipes voegde eraan toe dat de kooplui of *gosti* van de vroegmoderne tijd tot diep in de negentiende eeuw ‘*Asiatic*’ bleven: niet gericht op de kapitalistische ethiek van ijver en zuinigheid, maar de ganse dag afdingend gehuld in kaftans. Verder stelde hij dat de Russische staat in de achttiende eeuw van alles deed om de boeren thuis aan de productie van industriële goederen zoals textiel te krijgen, maar meer ook niet: het bleven horigen.¹¹⁵ Soms waren deze horige huisindustriëlen succesvol. Zo verbood graaf Sjermetjev in 1843 op zijn landgoed de horigen om meer dan twee

¹¹⁴ Lincoln, *The Great Reforms*, p. 39-41.

¹¹⁵ Pipes, *Russia under the Old Regime*, p. 192-194, 204-206 en 210-212.

kledingstellen te bezitten. Er zijn ook verhalen bekend van horige-fabrikanten met tafelzilver of zelfs een eigen koets.¹¹⁶ Dit waren uiteraard uitzonderingen en deze horigen waren evengoed rechteloos en geen ‘bourgeoisie’. Dat deze boerenondernemers later de eerste grootindustriëlen zouden vormen doet voor Pipes niet af aan de stelling dat Rusland geen middenklasse had. Pipes stelt dat deze fabrieksbaronnen zich niet met de politiek bemoeiden en dat zich alleen betrokken toonden als mecenas. De Russische industriële revolutie werd gedictieerd door buitenlands kapitaal, de staat en aandeelhouders, niet door de bourgeois-industriëlen.¹¹⁷ Het is overigens de vraag wat men bedoelt met ‘de bourgeoisie’, wie of wat is het?

Bourgeois in de geschiedenis

Het woord ‘bourgeoisie’ komt uit het middeleeuwse Frankrijk en slaat op een stedelijke elite die door haar rang deel kon nemen aan het stadsbestuur. Het was in sommige Franse steden ook een erfelijke titel, maar de ‘bourgeois’ was geenszins te vergelijken met de edelman. Hij werd voor 1789 constant belachelijk gemaakt als een maatschappelijke mutant, een bastaardstand. Te rijk om bij de bedienden, ambachtslieden en boeren te horen, te plat, te gretig en onzuiver voor de adel¹¹⁸. Ook na de Franse Revolutie bleef het begrip beladen, grotendeels doordat de goede en nobele burger een *citoyen* werd en de hebberige vrek een *bourgeoisie* bleef.¹¹⁹ Er was uiteraard wel een economische middengroep van kooplui, proto-industriëlen en vrije beroepen; maar zij noemden zich liever *citoyen* of ‘het (goede) volk’.¹²⁰

De bourgeoisie wordt in dit onderzoek beschouwd als een ‘tafel’ met drie ‘poten’: een economische -kapitalisme - een politiek-culturele – liberalisme – en een ‘professionele’ – de geleerde en ondernemende beroepsgroepen. Het gaat hierbij overigens over klassiek (negentiende-eeuws) liberalisme waar de staat een grote rol had en wat nu sociaalliberalisme genoemd zou worden. Ook in Rusland zijn er voor de hervormingsperiode van Alexander II wel groepen aangemerkt als ‘bourgeoisie’ die het feitelijk niet (als gehele groep) waren: de *mesjtsjanstvo*, kooplui, de ‘stedelijke overigen’ (*raznotsjnitsjie*) en de *intelligentsia*.

¹¹⁶ De horigen van Sjermetjiev gaven al hun verdiende geld uit aan consumptiegoederen, zodat ze geen geld in huis hadden als de rentmeesters van de graaf hen kwamen belasten. Dennison, and Nafziger, ‘Living Standards in Nineteenth-Century Russia’, p. 397-441.

¹¹⁷ Pipes, *Russia under the Old Regime*, p. 218-220.

¹¹⁸ S. Maza, *The Myth of the French Bourgeoisie, An Essay on the Social Imaginary, 1750-1850*, (Cambridge, VS, 2003), p. 30-61

¹¹⁹ De historica Sarah Maza stelt aan de hand van de cultuurgeschiedenis dat in de literatuur van de 18e en vroege negentiende eeuw de term ‘bourgeoisie’ constant geassocieerd werd met een gebrek aan eer en stand maar een overmaat aan opportunisme. Verder meent Maza dat een groep die zichzelf niet ‘bourgeois’ noemt; het ook niet is, deze stelling valt echter aan te vechten. Maza, *The Myth of the French Bourgeoisie*, p. 131-160 en.180-192.

¹²⁰ Idem, p.120-130, 156-169.

De in hoofdstuk 1 besproken *mesjtsjanstvo* vormde het armere deel van de *posad* en bestond uit mensen die nauwelijks te onderscheiden waren van horigen. De *mesjtsjanstvo* was dan officieel ‘vrij’, maar eveneens arm en rechteloos. De stand met de beste ‘economische’ papieren om voor nationale middenklasse of burgerklasse door te gaan waren de kooplieden van Moskou. Veelal behorend tot de Oudgelovige kerk, maar waren geenszins klassiek-burgerlijk. Deze ‘afvalligen’ waren meer gericht op geloof en de eigen kring dan op de maatschappij.¹²¹ Pas eind negentiende eeuw kwam er in Moskou een duidelijke groep industriëlen met verheffingsidealen op rondom de broers P.P en V.P. Riabushinski. In tegenstelling tot de generaties voor hen toonden zij zich betrokken bij de maatschappij door financiering van brede onderwijsprojecten, steun aan ziekenhuizen en patronage van de kunst.¹²² Voorheen probeerden rijke Russische kooplieden zich juist te meten aan de adel. In de achttiende eeuw stuurden *koepetjs* eropaan om hun kinderen via scholing een plaats in de hogere ambtenarij te verschaffen met bijbehorende adellijke titel. De koopmanstand bood namelijk geen werkzekerheid, wetsbescherming of privileges. Net als de voornoemde Franse bourgeoisie imiteerde men liever de adel dan dat men een ‘eigen’ patriciaat ontwikkelde.¹²³

Er was ook de categorie ‘overigen’ (*raznotsjnitsjie*). Waarschijnlijk de meest verwarrende groep of stand die de hervormingswoede van Peter de Grote creëerde. De bolsjewiek Lenin beschreef deze groep als ‘bourgeoisie-democratische intellectuelen’. Een ietwat vreemde typering, zij waren niet bourgeois, misschien democratisch en wellicht intellectueel. Letterlijk betekende het woord *raznotsjnitsjie* ‘mensen van overige rangen’. Het begrip was afkomstig uit de Moskovische tijd, maar werd voor het eerst duidelijk gedefinieerd in 1724 als ambtenaren- ‘stand’ met belastingvrijstelling. Wanneer zij *posad*-belasting betaalden konden ze evenwel tot een stedelijke groep gerekend worden.¹²⁴ Cijfers zijn schaars door de vaagheid van deze groep, maar in 1869 telde men bij de volkstelling van Sint-Petersburg 17.771 *raznotsjnitsie*, oftewel 2,9% van de stadsbevolking.¹²⁵ Samenvattend is deze groep arbitrair en vaag. Voor de jaren 1860 was het een weinig vleiene categorie: het waren de mensen zonder

¹²¹ S. Monas, “The Twilit Middle Class of Nineteenth-Century Russia” in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed. *Between Tsar and People*, p 32-34 en Pipes, *Russia under the Old Regime*, p. 213 en 236-239.

¹²² De nieuwe kooplui of industriëlen werkten ook samen met lieden buiten hun eigen groep: uit de vrije beroepen en kunstenaars. J.L. West, “The Riabushinsky circle: Burzhuazii and Obshchestvennost’ in Late Imperial Russia” in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed. *Between Tsar and People*, p. 41-43.

¹²³ D. L. Ransel, “The Dairy of a Merchant: Insights into Eighteenth-Century Plebeian Life”, in *The Russian Review*, 63, (October 2004), p. 601,604-607.

¹²⁴ E. Kimerling Wirschafter, *Structures of Society, Imperial Russia’s “People of Various Ranks”*, (DeKalb, 1994), p 35 en 47.

¹²⁵ Kimerling Wirschafter, *Structures of Society*, p. 51. Men kon geboren worden als *raznotsjnitsie*, maar het was ook mogelijk dat edelen die hun voornam afkomst niet konden bewijzen tot deze groep behoorden. Oud-militairen, niet adellijke studenten en de vrouwen en kinderen van militairen, ambtenaren of *declassé* edelen konden ook tot deze groep behoren. Kimerling Wirschafter, *Structures of Society*, p. 21-25.

gezicht en stand. Na de jaren 1860 kreeg het de betekenis van ‘man boven de standen’, die dicht bij *intelligentsia lag*.¹²⁶

De *intelligentsia* voldeed eveneens niet bepaald aan de bourgeois-eisen. Deze groep is wellicht nog vager dan de *raznotsjintsjie*, aangezien dat nog een officiële stand was. De *intelligentsia* was geen stand, klasse of beroepsgroep. Het was eerder een roeping of overtuiging, een anti-maatschappelijke houding; tegen de autocratie. *Intelligenti* weigerde deel te nemen of bij te dragen aan een, in hun ogen, kwaadaardig systeem dat de Russische autocratie heette. De meest radicalen onder hen werden populist.¹²⁷ De opkomst van een stedelijke klassensamenleving gebaseerd op inkomen, beroep en bezit biedt meer aanknopingspunten met het idee van ‘burgerschap’ (*obsjtsjestvenost*) en *civil society* dan de standen van voor de gemeentewet (1870).¹²⁸

Een groep die buiten de standen opkwam en kenmerken van de middenklasse vertoonde was de ‘professionele klasse’. Vanaf de jaren 1860 had de industrialiserende samenleving steeds meer specialisten nodig die goed geschoold waren. In tegenstelling tot de rest van de westerse wereld waren universiteiten in Rusland meer gericht op praktische studies als rechten en medicijnen. Specialistische onderwijsinstituten voor de mijnbouw en spoorwegen vulden de universiteiten aan. De komst van industrie en de *zemstvo*'s deed de vraag naar specialisten alleen maar groeien, de autocratie moest deze standloze groep uit noodzaak ruimte geven.¹²⁹ Deze groep was tegelijkertijd klein, verdeeld – wat had een ingenieur immers gemeen met een arts – en zeer afhankelijk van de staat als opleider en werkgever. Tegelijkertijd waren de

¹²⁶ Idem, p. 145-150.

¹²⁷ H.D. Balzer, “The Problem of Professions in Imperial Russia” in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class*, p. 186, Lincoln, p. 50-52, Detrez, *Rusland, een geschiedenis*, p. 166 en C.D. Ely, *Underground Petersburg : Radical Populism, Urban Space and the Tactics of Subversion in Reform Era Russia*, (DeKalb, 2016), p. 3.

De populisten ontstonden als reactie op de hervormingen van Alexander II, die gingen de populisten niet ver en snel genoeg. Zij hadden geen gemeenschappelijke leider of ideologie en bestonden vooral uit universitair geschoolden, wat hen bond was de verheerlijking van geweld, het geloof in de liefde die de boerenstand voor hén – de populisten – had en het idee dat het vermoorden van de tsaar de autocratie ten val zou brengen. Ely, *Underground Petersburg*, p. 51-85.

Anderzijds was de *intelligentsia* gewoon het woord voor de intellectuele Russen. De *intelligentsia* was overigens niet unaniem geliefd onder de laagste klassen, de onderklasse zag hen niet bepaald als de redders in nood. G. Shkliarevsky, “Constructing the 'Other' - Representations of the Educated Elite by Authors from the Lower Classes in Late Imperial Russia”, in *Jahrbücher für Osteuropas*, Vol. 48, Is. 4 (January 2000), p. 524-527.

¹²⁸ Kijkt men buiten de standen om naar groepen die economisch als middenklasse aan te merken zijn, dan komt men voor hetzelfde probleem te staan: de Russische staat zag haar onderdanen naar stand, religie en etniciteit, niet als economische klassen. Bepaalde beroepen kenden leden met een economisch sterke positie: kooplui, bureaucraten en fabrieksbazen. Evenzogoed: voor elke rijke koopman waren er genoeg arme, de top-bureaucraten en militairen waren niet te vergelijken met de klerken die de verhalen van Gogol en Dostojevski bevolken. Een fabriekseigenaar kon reusachtige ondernemingen bezitten, maar er waren genoeg werkplaats-fabriekjes waar anderhalve man en een paardenkop werkten.

¹²⁹ H.D. Balzer, “Introduction”, in H.D. Balzer ed., *Russia's Missing Middle Class*, p. 10-16.

specialisten de eerste en enige groep die een soort gedeelde ‘nationale’ agenda had en kritiek kon uiten op de staat.¹³⁰

Samenvattend waren er verschillende groepen die gedeeltelijk door konden gaan voor middenklasse, vanwege hun welvaart – de industriëlen – of hun opleiding – de specialisten-. In de Russische context kan men de vraag of er een bourgeoisie was ook vanuit het andere perspectief benaderen: dat van de moderne fenomenen. Wellicht was er geen officiële economische of culturele groep die zuiver bourgeoisie was, maar er waren wel kenmerken van een burgerlijke samenleving waarneembaar in het late keizerrijk.¹³¹ Allereerst kwam de consumptiemaatschappij op, in de grote steden van Rusland rezen warenhuizen uit de grond. Ook de immateriële consumptie deed haar intrede: vakantiehuisjes in de vorm van datsja’s werden bereikbaar voor de middeninkomens en ver voor de Sovjet-Unie kwamen er sportverenigingen op.¹³² Allemaal tekenen van de opkomst van een ‘moderne’ samenleving waarbij diensten en vertier in opkomst waren.

Daarnaast namen buitenlandse reizigers, schrijvers en *Rußlandversteher* ook waar dat er in meer of mindere mate een burgerlijke samenleving ontstond. Wat het economische element betreft kon men toegenomen industrie waarnemen, al was voor elke waarneming van bedrijvigheid door kooplui of ingenieurs een tegengeluid te vinden. Zo reisde de Schot Donald Mackenzie Wallace langs provinciesteden en vond daar louter boerse kooplui en incompetent bestuurders. Aan de andere kant zag de Sloveense docent Franz Celestin heil in een nieuwe geschoolde klasse die van de universiteiten moest komen. Wat hen bond was dat er blijkbaar reden was om te schrijven over het wel of niet bestaan van burgerschap of een middenklasse en dat deze geluiden getoetst moesten worden,¹³³

Een kenmerk dat zowel in Rusland als geheel, als in Tbilisi in het bijzonder opkwam was het burgerlijk initiatief of *civil society*. Via verenigingen tot het nut van ’t algemeen, acties ter ondersteuning van minder bedeeden en het verlenen van onderwijs aan ongeschoolde arbeiders betoonde de geschoolde klasse van tsaristisch Rusland zich burgerlijk. De heren en

¹³⁰ K.E. Bailes, “Reflections on Russian Professions” in H.D. Balzer ed, *Russia’s Missing Middle Class*, p.41-46. Ook buiten de overheidsdiensten ontstond professioneel besef, vanaf 1894 had theaterpersoneel ook een eigen beroepsorganisatie. M.Frame, “Commercial Theatre and Professionalization in Late Imperial Russia” in *The Historical Journal*, 48, 4 (2005), 1025-1053, p. 1035

¹³¹ Ditzelfde valt op te merken over het Ottomaanse rijk, China of Japan, maar niet voor grote delen van Afrika, de Poolcirkel en Azië, waar geen burgerlijke uitingen waarneembaar waren.

¹³² S. Lovell, “Between Arcadia and Suburbia: Dachas in Late Imperial Russia”, in *Slavic Review*, Vol. 61, No.1 (Spring 2002), p. 66-80 en L. Victoir, “Creating and Preserving A Myth - Changing Attitudes about Country Estates in Late Imperial Russia”, in *Revolutionary Russia*, Vol. 25, Is. 1,(June, 2012), p. 62-68 en J.D. Windhausen, “National Identity and the Emergence of the Sports Movement in Late Imperial Russia” in *History of European Ideas*, Vol. 16, No. 4-6, (1993), p. 871-876.

¹³³ Kern, *Denken over Rusland*, p. 266-277, 299-308.

dames uit de betere standen waren soms ronduit activistisch, zoals tijdens de Russo-Japanse oorlog van 1905 waarbij vrijwilligers de voedselvoorziening en medische zorg voor het leger in het Verre Oosten van de overheid overnamen, deels via de *zemstvo's*.¹³⁴ In hoofdstuk 3 zal deze maatschappelijke betrokkenheid in Tbilisi verder uitgediept worden.

Liberalisme

Een onderdeel van de burgerlijke samenleving is liberalisme, het omgekeerde is immers schier onmogelijk. De 'illiberale' samenleving en democratie vervallen tot populisme en dictatuur van de meerderheid.¹³⁵ In de inleiding is al besproken dat zowel Suny als Reissner de Armeense stadsbestuurders een liberale inborst toedichten. Tegelijk is het de vraag of liberalisme in het autocratische Rusland, laat staan in de periferie van Europa, kon bestaan. Allereerst moet het liberalisme gedefinieerd worden, in het Amerikaans-Engels is 'liberal' synoniem voor progressief, oftewel niet-conservatief. In het Rusland van de negentiende-eeuw was het onderscheid tussen behoudend en vooruitstrevend troebel, zoals de verlichte bureaucraten lieten zien. De betekenis van liberalisme als synoniem van de vrije markt is momenteel de bekendste, maar liberalisme is meer. De definitie die in dit onderzoek aangehouden wordt is die van het 'socioalliberalisme' waarbij niet alleen het economische verhaal centraal staat, maar ook het ideaal van een vrije samenleving met een actieve overheid die zaken verzekert als rechtsstaat, gelijkheid voor de wet, gelijke kansen en een constitutioneel en representatief bestuur.¹³⁶

Dit liberalisme was ten dele aanwezig in Rusland. De eerste 'officiële' liberale partij was de Constitutioneel-Democratische partij, de Kadetten, die werd opgericht in 1905. De oprichter was P. N. Miliukov (1859-1943), een historicus uit een familie met zowel hoge adel als edelman-poseurs en kleurloze ambtenaren in de stamboom. Deze *raznotsjinitjsje* was in zijn jonge jaren gecharmeerd door de Slavofielen, vooral door hun 'egalitair-seculiere' claim dat het goede uit de mens en zijn handelen kwam. Tegelijk vond hij dat Rusland zich niet moest

¹³⁴ Bradley, *Muzhik and Muscovite*, p. 261 en 268. A Lindenmeyr, "Charity and the Problem of Unemployment: Industrial Homes in Late Imperial Russia", in *The Russian Review*, Vol. 45, No. 1, (January, 1986), p. 1-11. J. Bradley, "Voluntary Associations, Civic Culture, and Obshchextvennost' in Moscow" in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed. *Between Tsar and People, Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton, 1991), p. 138-146. Balzer, "The Problem of Professions in Imperial Russia" in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed., *Between Tsar and People*, p. 189-191. T. Porters and W. Gleason, "The Zemstvo and Public Initiative in Late Imperial Russia" in *Russian History*, Vol. 21, No 4 (Winter, 1994), p. 421-428. J.F. Hutchinson, "Politics and Medical Professionalization After 1905" in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class*, p. 106-109.

¹³⁵ De regeringen van Napoleon Bonaparte en keizer Napoleon III vormen voorbeelden van populistisch-democratische staten, waar plebiscieten en het onderdrukken van vrijheden samengingen. Datzelfde kan gezegd worden van de vele 'volksrepublieken' heden ten dage.

¹³⁶ H. Rosenblatt, *The Lost History of Liberalism, From Ancient Rome to the Twenty-First Century*, (Princeton, 2018), p. 25, 49-55, 65-67 en 277 en D. Losurdo, *Liberalism, A Counter-History*, (London, 2011), p. 1-7, 15-20.

meten of optrekken aan het kapitalistische westen, maar een eigen pad moest kiezen – een overeenkomst met links-radicalen als Lenin.¹³⁷ Zijn ‘liberale’ Kadetten-partij was nogal rabiaat antikapitalistisch, in tegenstelling tot de tsaargezinde en als ‘reactionair’ bestempelde Oktoberpartij. Die partij was het kapitalisme niet zo vijandig gezind. De voornoemde Moskovische filantroop-industriëlen zaten dan ook eerder in de Oktoberpartij.¹³⁸

In de Russische context lag het politieke naamgeven, kortom, iets ingewikkelder: enerzijds was het liberalisme zwak en domineerde populistische en marxistische ideeën het debat in de krantenburelen en salons. Anderzijds was het liberalisme in Rusland verre van terroristisch – zoals de populisten - en erg breed. Hierom is het beter om te kijken naar de daden van de mogelijk liberale stadsbestuurders, in dit onderzoek: de Armenen van Tbilisi.

2.2 - ARMEENS NATIONALISME

In de context van het Russische rijk, maar ook van de andere multi-etnische rijken, was nationalisme één van de kenmerken van de burgerij. In de theorieën rondom nationalisme is dit een belangrijk ingrediënt, maar vooral in mono-etnische staten of staten waarin één groep de meerderheid vormt. Rusland daarentegen is lastiger te duiden: de Russen en de vele minderheden ontwikkelden ‘eigen’ vormen van natiebeseft. De eerder aangehaalde Suny noemt de Armeense bourgeoisie on-nationalistisch, maar de Armenen assimileerden tezelfdertijd niet tot Russen. Hadden de Armenen dan in het geheel geen nationale gevoelens? Aangezien Suny dit gebrek aan nationalisme bij de Armeense stadsbestuurders expliciet noemt, is het goed om na te gaan wat hier zo bijzonder aan is en of het burgerschap in de weg stond.

Soorten nationalisme

Binnen de bestaande theorieën van het nationalisme is het idee van de ‘natie’ een elitaire uitvinding. Elitair in zoverre dat de opkomende middenklasse uit de achttiende eeuw de avant-garde van het nationalisme vormde. Nationalisme was tegelijk een liberale, egalitaire en bevrijdende politieke stroming: het verving religie en de standenmaatschappij voor een ideaal; de boer, bakker en bisschop behoorden tot dezelfde ‘natie’. Ze werden niet langer gescheiden door stand, religie en in sommige gevallen zelfs klasse.¹³⁹ Om het unieke van de Armenen en

¹³⁷ M. Kirschke Stockdale, *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880-1918*, (Ithaca, New York, 1996), p. 1-3, 33-35.

¹³⁸ Kirschke Stockdale, *Paul Miliukov*, p. 192-195.

¹³⁹ Zelfs de Sovjet-Unie ontkwam er niet onderuit om na 1922 de vele etnische minderheden een eigen republiek of ander semi-autonoom orgaan te geven binnen het raamwerk van de Sovjet-Unie, zie Terry Martin *The Affirmative Action Empire, Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, (Cornell/Ithica, New York, 2001).

het concept nationalisme te begrijpen zullen drie nationalistetheorieën kort besproken worden.

De eerste theorie is van Ernest Gellner en gaat ervanuit dat de komst van een industriële economie ertoe leidde dat de staat overging van een losse en elitaire manier van bestuur naar een meer controlerende staat.¹⁴⁰ De bureaucratie groeide en het bestuur professionaliseerde. De staat werd zo een natiestaat. Het probleem is alleen dat veel nationalistische staten niet erg industrieel waren; alleen al de Amerikaanse natiestaten waren allemaal agrarisch. De tweede theorie, van Benedict Anderson, bestaat uit twee ingrediënten die het mogelijk maakten om de natie 'in te beelden': één taal per gebied, wat mogelijk werd dankzij de boekdrukkunst en verspreiding van één taal en één weg naar de macht was voor inwoners van een land door de opkomst van een nationale bureaucratie.¹⁴¹ Men moest tot de nationale groep behoren om tot het epicentrum van de macht te komen, zoals in negentiende-eeuws Nederland, waar een Groningse boer wel kamerlid kon worden, maar een Javaanse vorst niet.¹⁴² Zowel de theorie van Gellner als die van Andersson zijn niet toepasbaar op de Armenen, als niet-Russen konden zij in een semi-industriële en niet-nationale staat macht vergaren tot in de hoofdstad.¹⁴³

De theorie van Miroslav Hroch legt de situatie van de Armenen het beste uit. Zijn verklaringsmodel gaat uit van drie fasen: in de eerste fase (A) ontdekt een culturele elite 'de natie' en gaat aan de hand van volksverhalen, taalkunde en geschiedenis de natie construeren, denk aan Herder of de gebroeders Grimm. Vervolgens komt er een politieke periode (B) waarin 'patriotten' het idee van 'hun natie' gaan bevechten met de pen via pamfletten, boeken en petitie's. De vijand is dan het multi-etnische of on-nationalistische regime, zoals de regering van het Habsburgse Oostenrijk. De derde fase (C) houdt in dat natiebesef doorgedrongen is tot brede lagen van de bevolking en 'nationalisme' een massabeweging geworden is.¹⁴⁴ De

¹⁴⁰ Waarbij de agrarische staat te maken had met een grote boerenstand en kleine elite die door traditie bepaald werden, had de industriële staat te maken met professioneel geschoolde arbeiders, ingenieurs en ondernemers die steeds meer eisen stelden aan de staat. E. Gellner, *Nations and Nationalism*, (Oxford, 1983), p. 137-143.

¹⁴¹ Anderson, *Imagined Communities*, p. 36-47. Wat houdt dit precies in? Allereerst was er de verspreiding van ideeën door de boekdrukkunst. Boekdrukkunst maakte het gemakkelijk en goedkoop om teksten te verspreiden, maar vroeg ook om uniforme spelling en grammatica – in dialecten boeken drukken was niet erg praktisch of winstgevend – vanwege het 'boekdrukkaptalisme'

¹⁴² Een ander element van de verbeelde natie was de imitatie van de 'pelgrimage', religieuzen maakten een reis naar het centrum van hun religie, edelen en bureaucraten in de tijd van het absolutisme naar het centrum van de macht – van Parijs tot Sint-Petersburg. Deze laatste pelgrimage was onmogelijk voor koloniale en tweederangsburgers. Anderson gebruikt de blanke elite van Zuid-Amerika als voorbeeld, zij konden geen ambtelijke carrière maken als ze niet in Spanje geboren waren. De combinatie van een boekdrukkunst-ideologie en de pelgrimage leidde tot de opkomst van nationalisme buiten Europa, de gedrukte ideeën waren aanwezig, maar deelname aan het nationalisme in het moederland of in het land van de kolonisator was onmogelijk. Anderson, *Imagined Communities*, p. 53-65.

¹⁴³ De laatste minister van Binnenlandse Zaken van Alexander II, graaf Loris-Melikov, was een Armeen uit een Transkaukasische koopmansfamilie die begin negentiende eeuw in de adelstand verheven werd.

¹⁴⁴ Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*, p. 177-179.

historicus Kappeler past de theorie van Hroch toe op het veelvolkerenrijk Rusland. Kappeler maakt hierbij onderscheid tussen de vele volkeren in Rusland. Zo zijn de Polen een ‘oude natie’ die al in 1815 in fase C zaten, de ‘jonge’ Siberische volkeren kwamen pas eind negentiende eeuw in fase A en dankzij de Sovjet-Unie in fase C. Over de Armenen zegt Kappeler:

‘Auch die Armenier hatten damit noch vor der Revolution von 1905 die Phase C der Nationalbewegung erreicht. Nicht führende soziale Schicht, das im ganzen loyale Bürgertum mit seiner prorussischen national-konservativen oder liberalen Orientierung war ihre Triebkraft, sondern die schmale weltliche Intelligenz, die mit Erfolg breitere Schichten mobilisierte und die religiöse Gemeinschaft allmählich in eine moderne Nation transformierte.... Es fragt sich, ob die Armenier als mobile Diasporagruppe einen spezifischen Typus von Nationalbewegung repräsentieren. Der Vergleich mit den Juden und Tataren zeigt, daß bei allen drei ethnoreligiösen Gruppen [Joden, Tataren en Armenen] eine bürgerliche Mittelschicht und eine Geistlichkeit als mögliche Trägerschichten vorhanden waren, daß die nationalen Bewegungen aber dennoch einen unterschiedlichen Charakter annahmen...’¹⁴⁵

Dit betekent in de Armeense context dat de bourgeoisie niet voor niets on-nationalistisch genoemd werd door Suny, Kappeler steunt hem hierin. In de theorie van Hroch is de bourgeoisie niet per definitie de drager van het nationalisme. De voornoemde Armenen, Tataren en Joden ontwikkelden wel nationalisme, maar via hun eigen ‘*intelligentsia*’. De Armeense intelligentsia bestond vooral uit gesjeesde studenten, schoolmeesters en leerlingen van de seminaries. De kooplui en ondernemers van Tbilisi hielden zich verre van nationalisme waarmee zij de Russische overheid tegen de haren in konden strijken.

Minderhedennationalisme

Het grote verschil tussen de Russische revolutionaire *intelligenti* en hun niet-Russische geloofsgenoten was nationalisme. Van Riga en Warschau tot Baku en Tbilisi waren linkse groepen in de regel etnisch gescheiden en concurreerden groepen die nationalisme voor de socialistische revolutie plaatsden met de ‘zuiver’ linkse groepen, die omgekeerd niet om de volkerenvraag heen konden. Multi-etnische politieke bewegingen waren vóór de Russische revolutie geen succes.¹⁴⁶ Wat de Armeense nationalisten betreft was er ook een regionaal onderscheid tussen partijen in het Ottomaanse en Russische rijk. In tegenstelling tot de Russische ‘normale’ populistten kwam de Armeense variant pas rond 1880 op, de populistten in

¹⁴⁵ Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*, p.194

¹⁴⁶ De uitzondering vormde de Joods-Poolse alliantie in Warschau die bijna een zetel in de nationale Doema van 1905 veroverde, maar de leden werden door de staat en de partij van R. Dmowski, het idool van de latere maarschalk en president Podolski, verbaal en fysiek aangevallen, Corrsin, “Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City”, p 143-144

Rusland waren toen al aan het aftakelen. De Armenen waren niet erg 'anti-tsaar', waardoor ze nogal atypische populisten waren.¹⁴⁷ De eerste Armeense politiek-terroristische partij was de Armenakans (1885) die in het Ottomaanse Van opgericht werd en na enkele jaren al verdween.¹⁴⁸

Tezelfdertijd ontstonden twee Russisch-Armeense groepen. In Genève begon in 1886 een groep Armeens-Russische studenten een tijdschrift dat vernoemd werd naar het beroemde *Kolokol* (letterlijk: Bel) van Herzen: Hnchak. De groep ging verder onder deze naam en werd beïnvloed door de werken van Marx en andere Duitse denkers. Ze mengden de taal van het Marxisme met de populistische erfenis van geweld. De Armenen moesten niet alleen bevrijd worden van vreemde overheersers, maar van de kapitalisten in het algemeen.¹⁴⁹ De Hnchak-groep viel in 1896 alweer uiteen door interne strijd. Partijleden uit onder andere Egypte en de VS wensten namelijk een geweldloze beweging en begonnen een gematigde partij: Verakazimial. De radicalen gingen uiteindelijk op in de Russische Sociaal-Revolutionaire Partij.¹⁵⁰

De andere groep die in georganiseerd en terroristisch verband samenkwam was de Dashnaktsuthiun, kortweg Dashnak. Deze partij werd in 1890 opgericht in Tbilisi en is vandaag de dag nog steeds te vinden in het parlement van Libanon.¹⁵¹ Vertaald betekent de naam van de groep 'federatie' en diens doel was om alle revolutionaire Armeense groepen te verenigen tegen de autocratie wereldwijd. In de praktijk richtte de partij zich alleen op de bevrijding van de Armenen in het Ottomaanse rijk. Vanaf het begin lag de Dashnak overhoop met de Hnchak.¹⁵²

De verschillen waren klein, het ging vooral om de prioriteiten. De Hnchak was socialistisch in de eerste plaats en daarna nationalistisch de Dashnak precies andersom. Wel geloofden beide in de kracht van terreur, de noodzaak van bloedvergieten en de omverwerping van potentaten.¹⁵³ Wat betreft Armeense nationale gevoelens bracht Russisch chauvinisme in de Kaukasus meer mensen op de been voor eigen taal en cultuur dan Armeens terrorisme in Istanbul. Dat laatste deed de beeldvorming van Armenen onder Russen in ieder geval geen

¹⁴⁷ Suny, *Looking toward the Ararat*, p. 65-70.

¹⁴⁸ Idem, p 19

¹⁴⁹ Suny, *Looking toward the Ararat*, p.72-73 en L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, (Berkeley, 1963), p. 107-117.

¹⁵⁰ A. Ter-Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, (Cambridge, Mass, 1984), p. 150-151.

¹⁵¹ <https://www.arfd.am/eng/>, datum: 19 juli 2019.

¹⁵² Suny, *Looking toward the Ararat*, p 73.

¹⁵³ Suny, *Looking toward the Ararat*, p.74-77 en Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, p. 172-176.

goed en was volslagen contraproductief.¹⁵⁴ Van gouverneur graaf Vorontsov-Dashkov (g. 1837, r.1905-1914-d.1916) komt het citaat dat: ‘men met zekerheid kan stellen dat in Transkaukasië het gepreek over een gewapende opstand van de Dashnaksutiun helemaal niets zal uithalen [onder de Armenen]’.¹⁵⁵ Met andere woorden werden de Dashnaks niet bepaald serieus genomen. De ‘bourgeois’ Armenen in Tbilisi wensten apolitiek te blijven als het om nationalisme ging. Dit gold eveneens voor rijkere Armenen in het Ottomaanse rijk. De Dashnaks waren niet ‘geliefd’, zij inden gewelddadig ‘belasting’ bij rijke Armenen voor de goede zaak; feitelijk terreur onder eigen volk. De welgestelde Armenen waren meer kosmopolieten dan nationalisten.¹⁵⁶ Dit verklaart waarom Suny stelt dat er wel een Armeense bourgeoisie was, maar geen ‘bourgeoisie nationalisme’.¹⁵⁷

Tegelijk konden de Armenen zich niet aansluiten bij het staatsnationalisme dat opkwam vanaf Alexander II. Dit was opportuun Russisch chauvinisme vanuit de staat, dat uit was op russificatie van etnische minderheden.¹⁵⁸ Het was een bijeffect van de modernisering, uniformering van wet- en regelgeving en onderwijs. Het leidde tot het ideaal van het samensmelten van alle volkeren tot één natie met één taal en één cultuur¹⁵⁹. Dit Russisch nationalisme was niet egalitair – de standenmaatschappij bleef intact – en vervreemde de autocratie van haar minderheden: bijna de helft van de bevolking van het keizerrijk.¹⁶⁰ Tegelijk was de autocratie zeer bevreesd voor populair nationalisme.¹⁶¹ De theorie van Gellner lijkt hier

¹⁵⁴ Suny, *Looking toward the Ararat*, p. 80-82. De heftigste aanslag was die op een filiaal van de Ottomaanse bank in Istanbul op 24 augustus 1896, in de nasleep leidde de bankoverval tot een complete anti-Armeense pogrom in de stad met duizenden Armeense doden tot gevolg.

¹⁵⁵ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, (New York, 1951), p. 18

¹⁵⁶ Suny, *Looking toward the Ararat*, p. 85-86 en Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, p. 183. Pogingen om de twee terreurgroepen of partijen bijeen te brengen mislukten keer op keer en werden na 1892 niet meer ondernomen.

¹⁵⁷ Suny, *Looking toward Ararat*: p. 19-21.

¹⁵⁸ Met andere woorden, Russisch nationalisme werd slechts opportuun aangewend door de staat, maar diezelfde staat wist zich geen raad met populair Russisch nationalisme. De eerste massale volksprotesten waren namelijk niet de demonstraties van 1905, maar de steunmarsen ten behoeve van de Balkanoorlogen en het vrijwilligersleger van generaal M.G. Tjerniajev (1828-1898) in 1878. Tot chagrijn van de regering had deze generaal het nodig gevonden om met een legioen van enthousiastelingen naar Bulgarije te trekken om de Slavische broeders te steunen in de strijd tegen de Turk. De tsaar en zijn ministers wisten niet goed wat te doen met het volksoploop dat de vrijwilligersmarsen opleverden, tegelijk waren de kranten van rechts tot links lovend over het initiatief van de generaal. Om de geest weer in de fles te krijgen steunde de regering uiteindelijk de oorlog met lange tanden, meer uit angst voor een nationalistische revolutie dan welgemeende broedervolkenliefde C.D. Ely, *Underground Petersburg : radical populism, urban space and the tactics of subversion in reform-era Russia*, (DeKalb, 2016) p. 142-153

¹⁵⁹ Detrez, *Rusland, een geschiedenis*, p. 254 en S. Kaspé, “Imperial Political Cultural and Modernization in the Second Half of the Nineteenth Century” in Burbank en Von Hagen, ed. *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*, (Bloomington, 2007), p.466-468.

¹⁶⁰ Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*, p. 268-277.

¹⁶¹ Met andere woorden, Russisch nationalisme werd slechts opportuun aangewend door de staat, maar diezelfde staat wist zich geen raad met populair Russisch nationalisme. De eerste massale volksprotesten waren namelijk niet de demonstraties van 1905, maar de steunmarsen ten behoeve van de Balkanoorlogen en het vrijwilligersleger van generaal M.G. Tjerniajev (1828-1898) in 1878. Tot chagrijn van de regering had deze generaal het nodig gevonden om met een legioen van enthousiastelingen naar Bulgarije te trekken om de Slavische broeders te steunen in de strijd tegen de Turk. De tsaar en zijn ministers wisten niet goed wat te doen met het volksoploop dat de

toepasbaar: de staat gebruikt nationalisme als rationeel middel om macht te behouden. Russificatie is weer beter te verklaren vanuit Anderssons ‘verbeelde gemeenschap’ met één taal en één cultuur. De gematigde Armenen konden zich als ‘vreemden’ hierbij niet aansluiten en vielen tussen wal en schip, net als andere coöperatieve minderheden zoals de Duitsbalten, Tataren en Finnen. Dit plaatst hen in bijzondere positie: zij waren feitelijke buitenstaanders in een omgeving die in de richting van een natiestaat bewoog en tegelijkertijd ontwikkelden zij een vorm van burgerschap die niet per se aan de natiestaat gebonden was.

2.3 - BURGERSCHAP

Het begrip ‘burgerschap’ verdient ook de nodige toelichting in de Russische context. Het concept burgerschap wordt in de literatuur over de Russische geschiedenis beschreven met twee woorden: het reeds genoemde *obsjtsjestvenost* en het werkwoord *grazdanstvova*. Het laatste was een taalkundige vondst van Pushkin en stond voor burgerlijke ethiek.¹⁶² Het eerste sloeg meer op de activistische leden van de samenleving. De bureaucratie wenste met deze leden in contact te treden, maar zag hen slechts als instrument voor de autocratie, niet als gelijkwaardige gesprekspartner.¹⁶³

Ideeën rondom burgerschap waren er al voor Pushkin en de verlichte bureaucraten. Onder Catharina de Grote drongen de Verlichtingsidealen van actieve en betrokken onderdanen met ‘burgerlijke idealen’ al tot Rusland door. Het was onder Catharina en haar opvolgers niet de bedoeling dat deze onderdanen zelf ideeën hadden of zich met de staat gingen bemoeien. Het ging vooral om ‘moreel juist’ gedrag. Onder Alexander II veranderde dit, toen kreeg burgerschap een andere invulling. Enerzijds moest de stagnatie van het rijk doorbroken worden door de energie van *obsjtsjestveno*. Anderzijds moest onder het mom van een beschavingsoffensief ‘burgerschap’ de niet-Russische en/of niet-christelijke bevolking tot betere onderdanen maken.¹⁶⁴ Tegelijk was het niet de bedoeling dat onderdanen rechten op

vrijwilligersmensen opleverden, tegelijk waren de kranten van rechts tot links lovend over het initiatief van de generaal. Om de geest weer in de fles te krijgen steunde de regering uiteindelijk de oorlog, maar meer uit angst voor een nationalistische revolutie dan welgemeende broedervolkenliefde. Ely, *Underground Petersburg*, p. 142-153

¹⁶² D. Yaroshevski, “Empire and Citizenship”, p. 63.

¹⁶³ Lincoln, *The Great Reforms*, p. 40-43.

¹⁶⁴ Dit ‘beschavingsoffensief’ was onderdeel van de Russificatie, waarbij alle lokale arrangementen met kozakken, Bashkiren en andere (semi-)nomadische of buiten de standen opererende groepen afgeschaft werden. De grondgedachte was dat regels en instituten voortaan de omgang tussen staat en onderdaan bepaalden, ook tussen staat en *inorodtsy*. Tegelijkertijd betekende dit dat de macht van tussengroepen zoals stamhoofden, hetmannen en bijbehorende clanstructuren gebroken moest worden, wat tevens een afbreuk van culturen betekende. Yaroshevski, “Empire and Citizenship”, p. 70-74.

gingen eisen naar aanleiding van de overheidsoproep om de stagnatie van het rijk te doorbreken en een ‘grote sprong voorwaarts’ te realiseren.¹⁶⁵

De algemene of historische definitie van burgerschap is een betere meetlat om de Armeense bestuurders mee te meten dan de Russische. Het onderzoek van de Duitse socioloog en filosoof Jürgen Habermas (1929) leent zich voor het vinden van een definitie. Alhoewel Habermas geen eenduidige definitie geeft is er vanuit zijn werk wel een ‘ideaaltype’ te destilleren dat de gebreken van de zuiver economische en sociologische definities weet te omzeilen. Er zijn drie karaktertrekken te herleiden die aangeven of burgerschap aanwezig is in een groep: publiek debat – waarvoor uiteraard publieke ruimte nodig is – en daarmee samenhangend politieke betrokkenheid. Een derde kenmerk van burgerschap is maatschappelijke betrokkenheid, of humanistische-christelijke zorg voor de naaste zonder aanzien des persoons.

Alhoewel Habermas in zijn boek *De structuurverandering van het publieke domein* zelf een onderscheid maakt tussen *bourgeois, homme* en *citoyen* is er toch een ‘burgerschapsbegrip’ te vinden. De oorsprong van burgerschap is volgens Habermas te vinden in de vroegmoderne steden, waar kapitalisme en professionalisering een zelfbewuste groep van handelaren en specialisten creëerden tussen de aristocratie en boeren.¹⁶⁶ Habermas haalt het werk van Immanuel Kant en François Guizot aan om te duiden hoe men burgers moet zien om hen tot deelnemer van het publieke debat te kunnen bestempelen: namelijk als lieden die morele zuiverheid en waarheid zochten en daar de middelen toe hadden. Dit laatste sluit de arbeiders en boeren uit, aangezien zij ongeschoold en afhankelijk waren van hun heer, de fabrieksbaas en de grondbezitter.¹⁶⁷ Om deze zoektocht te kunnen uitvoeren dienden de burgers wel met elkaar in gesprek te kunnen gaan.

Kort samengevat zocht de groep in het midden of ‘burgerij’ naar manieren en een plek om te communiceren. Ze vond deze in de salons, de koffiehuisen en andere fysieke plekken waar

¹⁶⁵ Dit dubbelzinnige zat bijvoorbeeld in de evangelisatie van Vladimir Ilminski (1822–1891) onder de Chuvash en andere Finno-Turkse groepen rond de Wolga. Ilminski geloofde dat niet alleen lidmaatschap van de Orthodoxe kerk, maar oprecht geloof de Finno-Turkse groepen betere burgers zou maken. Door hen de Bijbel en eredienst in de eigen taal te geven zouden ze niet vervallen tot syncretisme, animisme of zich inlaten met moslims. De staat steunde hem in eerste instantie, maar zagen al die Ilminski-priesters en -leraren die door hun eigen taal hun verleden ontdekten als levensgevaarlijke nationalist. Ilminski werd met pensioen gestuurd en pas onder de Sovjet-Unie trad de staat weer op als beschermer van minderheidscultuur. R. P. Geraci, *Window on the East, National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, (Ithaca, NY, 2001), p. 346-349. T. Martin, *The Affirmative Action Empire, Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, (Ithaca, NY, 2001), p. 9-27. Grappig genoeg was Ilminski een naaste collega van Ilja Uljanov, de vader van Lenin.

¹⁶⁶ Habermas, *De structuurverandering van het publieke domein*, p. 31-32 en 56. Al stelt hij ook dat Duitslands ontwikkeling afweek ten opzichte van die in Groot-Britannië en Frankrijk, p. 41

¹⁶⁷ Idem, p. 110-119.

leden van de middenklasse met elkaar in discussie konden gaan. Tegelijk ontwikkelden kranten zich tot een platform dat niet gebonden was aan één plek voor discussie en het uitwisselen van ideeën.¹⁶⁸ Wat niet overal even vlot ging, Habermas wijst op de rol van censuur in achttiende-eeuws Frankrijk en de belemmerende werking van het standenstelsel in de Duitse staten.¹⁶⁹ Dit vertoont sterke overeenkomsten met de Russische situatie. Daar werd de uitwisseling van ideeën tussen de leden van de nieuwe ‘tussengroep’ belemmerd, maar vond wel plaats. Men denke alleen maar aan de vele dikke literaire tijdschriften uit de negentiende eeuw waar de grote Russische schrijvers hun verhalen en visies, zij het in verhulde taal, konden plaatsen.¹⁷⁰

Deze discussie alleen is niet voldoende om burgerschap aan te tonen: er moet niet alleen discussie onderling zijn, maar ook met de staat. De burgerij en de staat willen beiden hun wensen verwezenlijken en zullen met elkaar moeten onderhandelen.¹⁷¹ De filosoof en Habermaskenner Finlayson vat de stelling van Habermas als volgt samen: ‘Commutative power resides in civil society and in the fora for deliberation and discourse built into decision-making bodies. Administrative power resides in the state and government bureaucracy. Habermas’s main thesis [in *Faktizität und Geltung*] is that healthy (democratic) political institutions do and should successfully translate communicative power into administrative power’.¹⁷² Rechten en actieve controle van de macht moeten als poortwachters van dit ‘gesprek’ dienen, anders zijn burgers overgeleverd aan de willekeur van de staat.¹⁷³

Wederom was in Rusland deze democratische discussie uiteindelijk regionaal en lokaal aanwezig. Naast de onderlinge discussie kon de burgerij via de stadsdoema en *zemstvo’s* in directe discussie met de machthebbers. Door de opkomst van de rechtsstaat werden burgers

¹⁶⁸ Idem, p. 37, 51, 83-94, 171.

¹⁶⁹ Idem, p. 76-81.

¹⁷⁰ Overigens is Habermas ook kritisch over deze kapitalistische meningen-economie, hij haalt onder andere Hegel (p. 127-129), Marx (p. 132), Mill en de Tocqueville (p. 142-144, 279) aan om de gevaren te duiden. De tirannie van de meerderheid en dwingelandij van de middelmaat door het verheffen van slappe subjectieve meningen tot de ‘objectieve’ norm krijgen uitgebreid de aandacht.

¹⁷¹ Een uiterste middel om te onderhandelen of de publieke opinie aan te passen is geweld, idem, p. 108-111.

¹⁷² J.G. Finlayson, *Habermas: A Very Short Introduction*, p. 119-120.

¹⁷³ Volgens filosofie-deskundige J.G. Finlayson verwerpt Habermas daar een aantal liberale en republikeinse ideeën, liberaal in de zin van hyper-individueel (egoïstisch) en republikeins in de zin van ‘etatisme’ (de belangen van de staat staan boven wetten of vrijheden). Liberale rechten worden niet verkregen door het slechten van tradities en wetten, maar door lidmaatschap van de gemeenschap die een liberale samenleving mogelijk maakt: oftewel, sociaal-liberalisme is te verkiezen boven neo-liberalisme. De rol van de staat moet daarbij meer een ethisch-juridische speler zijn dan een pottenbakker die de samenleving vormt naar het ideaal van de staat: denk hierbij aan het Franse taalbeleid sinds de Revolutie waarbij talen als het Bretons en Elzasisch weggewerkt moeten worden ten behoeve van het Frans en de Franse eenheid. Het ethisch-juridische zit erin dat de staat en samenleving een gedeeld waardenstelsel hebben gebaseerd op rechten en plichten. Volgens Habermas vooral op de gedeelde waarden van de Verlichting: mensenrechten. J.G. Finlayson, *Habermas*, p. 106-118.

tot op zekere hoogte beschermd tegen totale willekeur. De discussie was dus begrensd. Dit ondervonden de burgemeesters V.A. Tsjerkaski en graaf A. Stroganov, beide in functie ten tijde van het regime van Alexander II. Beiden probeerden op gelijke voet met de staat te discussiëren, wat hun carrière geen goed deed.¹⁷⁴

Ten slotte is er maatschappelijke betrokkenheid als derde kenmerk. Deze eigenschap van de *civil society* is eveneens uit het werk van Habermas te destilleren. Zo haalt hij Edmund Burke aan die de betrokkenheid die de Britten betoonden bij de publieke zaak omschreef als *public opinion*.¹⁷⁵ Habermas gebruikt dit om aan te geven dat de Britten die mochten stemmen en over politiek konden spreken maatschappelijke betrokkenheid toonden.¹⁷⁶ Gelijktijdig stelt Habermas dat het publieke belang gezocht werd door de burger of *citoyen* zolang het samenviel met het private belang van de *homme* of bourgeois.¹⁷⁷ Tegelijk is deze opmerking niet helemaal cynisch, omdat Habermas vaststelt dat *Bildung* de samenleving doordrong:

“Op vele plaatsen richtten indertijd kleine handelaren, die ... niet tot de burgerlijke clubs werden toegelaten, hun eigen verenigingen op... Het ging daarbij veelal om dependances van burgerlijke leesverenigingen: de leiding, en ook de keuze van de leesstof, bleef voorbehouden aan de notabelen, die zo, helemaal in de geest van de Verlichting, ontwikkeling wilden meegeven aan de zogenaamde lagere klassen.”¹⁷⁸

De inleiding bij de uitgave van 1990 is voorzien van een nieuw begrip, de civiele maatschappij, waarvan de institutionele kern niet gevormd wordt door staatkundige of economische verbanden, maar door vrijwillige. Met andere woorden, de burgerlijke betrokkenheid die over de grenzen van religie, stand en klasse heengaat: van vrijwilligersvereniging, sportclub tot omroep.¹⁷⁹

Samenvattend zijn de drie ideeën van Habermas voor burgerschap zeer bruikbaar. Allereerst is een publieke ruimte nodig voor het ontwikkelen van ‘moderne omgangsvormen’ of het beseff

¹⁷⁴ Brower, *The Russian City between Tradition and Modernity*, p 101-102, Een kenmerk van het publiek domein wordt hierdoor tenietgedaan: het is niet te betreden voor grote delen van de samenleving Habermas, *De structuurverandering van het publieke domein*, p.94

¹⁷⁵ Habermas, *De structuurverandering van het publieke domein*, p. 103-104, 110.

¹⁷⁶ Dit is uiteraard een interpretatie van mijzelf, de onderzoeker, Habermas plaatst deze betrokkenheid vooral in het perspectief van de ontwikkeling van het publieke domein.

¹⁷⁷ Habermas, *De structuurverandering van het publieke domein*, p 96.

¹⁷⁸ Idem, p. 174. Het citaat heeft betrekking op Duitsland, maar het valt te verdedigen dat in heel Europa dit soort ontwikkelingen plaatsvonden. Zelfs in het verdeelde Italië waar in de jaren 1830 en 1840 educatieve tuiffeesten voor alle lagen van de bevolking gegeven werden door de progressieve Toscaanse landheer N. Puccini, C. Duggan, *The Force of Destiny, A History of Italy since 1796*, (Londen, 2007), p. 149-151.

¹⁷⁹ Een kleine persoonlijke kanttekening, Habermas lijkt niet te zien dat opleidingsniveau nu een ondoordringbare muur vormt tussen laag-, middelbaar en hoogopgeleid. Habermas, *De structuurverandering van het publieke domein*, p. 291.

van burgerschap. Burgerschap is hierbij het idee dat men deel uitmaakt van een gemeenschap en dat de belangen van die gemeenschap boven de eigen identiteit uit stijgen. Ten tweede dat dit burgerschap te herkennen is aan deelname aan het maatschappelijk middenveld door politieke participatie, het najagen van het publieke belang en in discussie gaan met de staat om inspraak en rechtsbescherming te verkrijgen.¹⁸⁰ In deze situatie streeft de groep er ten slotte niet naar om het middenveld naar eigen beeld om te vormen, maar zoekt juist naar manieren om het welzijn te verbeteren. Deze casus dus dat de Armeense bourgeoisie de anderen - Georgiërs en het gemengde proletariaat van Tbilisi – in hun waarde liet.¹⁸¹ Er vond geen agressieve integratie of uitsluiting plaats zoals wel het geval was in de Oostzeeprovincies waar de Duits-Baltische elite nauw samenwerkte met de Russische staat om Esten, Letten en Joden klein te houden.¹⁸²

Tegelijk was in de context van de casus de Russische staat een onwillige entiteit die geen publiek debat of informele politiek toeliet. Door kritiek op de staat tot taboe en elke vorm van discussie tot subversief gedrag te verklaren, creëerde de Russische staat juist een samenleving waar de staat de ontwijfelbare vijand van de intellectuele en burgerlijke krachten werd.¹⁸³ De staat was verder niet te beroerd om samen te werken met haar oude vijanden – zoals de ‘heidense’ mollahs in Centraal-Azië – om minderheden met liberale ideeën onder de duim te houden.¹⁸⁴ Toch wist in de steden democratie te ontstaan. In hoofdstuk 3 zal gekeken worden of de ‘Habermassiaanse’ elementen aanwezig waren in Tbilisi en hoe dit mogelijke burgerschap zich uitte. Was de Armeense bourgeois-middenklasse betrokken bij de

¹⁸⁰ Deze politieke betrokkenheid is van belang, omdat er voor de vroegmoderne tijd in Europa al aan liefdadigheid en maatschappelijke betrokkenheid gedaan werd vanuit het christelijke geloof. Wat kort door de bocht gesteld was de Reformatie verantwoordelijk voor de privatisering van het geweten, men moest het goede doen omdat er tussen de mens en God niemand meer instond. Tegelijk ontroonde de Reformatie het onfeilbare gezag van de kerk en kon dat gezag ter verantwoording geroepen worden.

¹⁸¹ De lakmoesproef van Habermas laat in de Russisch-Armeense situatie verschillende ‘zuurgraden’ zien: op het niveau van het keizerrijk als geheel was absoluut geen sprake van een verhouding tussen staat en middenveld – de eerdergenoemde *obsjtsjestvenost* – de staat zag deze groep eerst als nuttig instrument en na 1881 steeds meer als gevaar. De niet-Russische *obsjtsjestvenost* werd alsnog bedreigender gezien. De Russificatie werkte averechts, het proces stoelde op het idee dat zelfs trouwe niet-Russische *obsjtsjestvenost*-onderdanen zoals Duitsbalten, Finnen en Armenen potentiële terroristen en separatisten waren. De staat werd wel steeds meer een rechtsstaat, maar de standenmaatschappij en multi-etnische verhoudingen belemmerden absolute gelijkheid voor de wet of de creatie van een gedeeld waardenstelsel.

¹⁸² Tijdens de revolutie van 1905 werkten de burgerlijke en adellijke Duitsbalten samen met de staat om de opstandige elementen te straffen, 15% van de doden viel in de Oostzeeprovincies, 25% in Polen (waar de bevolking niet zo ‘goed’ samenwerkte met de staat). Kappeler, *Rußland als Viëlvölkerreich*, p. 271.

¹⁸³ Lincoln, *The Great Reforms*, p.199-103.

¹⁸⁴ Een voorbeeld hiervan is de alliantie tussen de staat en de orthodox-islamitische mollahs in Centraal-Azië tegen de Jadid-beweging. De Jadid was een progressieve pan-Turkse en vrij seculiere stroming die opgericht werd door de Krim-Tartaarse journalist en schrijver Ismail Bey Gasprinski (1851-1914) in de jaren 1880. E.J. Lazzarini, “Local Accommodation and Resistance to Colonialism in Nineteenth-Century Crimea”, p. 177-187 en A. Khalid, “Representations of Russia in Central Asian Jadid Discourse”, p. 188-200, in D.R. Brower en E.J. Lazzarini, *Russia’s Orient*. Overigens was Gasprinski ook vier jaar burgemeester geweest.

samenleving en was het stadsbestuur in staat om zich in te zetten voor 'zijn' stad? Was er publiek debat en informele politiek? ¹⁸⁵

¹⁸⁵ In het laatste artikel uit de bundel *Between Tsar and People, Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* vat de historicus S.D. Kassow het als volgt samen: "The key question therefore, is the extent to which a public sphere and a civil society could develop in a country where fear of violence – from either the state or the masses – lurked in the wings. Solving problems by dialogue, process, law and debate requires certain shared beliefs that did not flourish in an atmosphere of suspicion and mistrust. Yet there can be no doubt that a public sphere was developing", S.D. Kassow, "Russia's Unrealized Civil Society" in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed. *Between Tsar and People*, p 370-371

Hoofdstuk 3 – Tbilisi, Kaukasische kongsi of Armeens Athene

Op maandag 26 november 1890 werden in een schouwburg in Tbilisi de verkiezingen voor de doema gehouden – hoe tot de verbeelding sprekend: de politieke troupe komt samen tussen de decors en foyers ten behoeve van het politiek theater. Hier kwam de derde kieskring tussen de touwen en gordijnen samen om het stadsbestuur te kiezen. Vanaf het podium keken ambtenaren onder leiding van burgemeester A.S. Matinov (1843-1909) – een Armeen - toe op de stemmers in de zaal die met lijsten in de weer waren om hun stem te geven. Een razende reporter van het progressieve dagblad *Novoe Obozrenieje* (letterlijk: Nieuwe Kritiek) was aanwezig en beschreef het gebeuren: de aanwezigen konden vanaf 9 uur stemmen in de elektrisch verlichtte theaterzaal waar de rekwisieten plaats moeten maken voor meubilair van de toezichhoudende overheidsdienaren op het feest van de democratie. Dat dit toezicht nodig was bleek uit het volgende voorval: een oudere Molokam' wandelde onwennig binnen met een stembiljet. Ter informatie: een Molokam is letterlijk een 'melkdrinker', dit was de naam van een stroming binnen de Oud-gelovigen.¹⁸⁶ De grijsaard werd geholpen door een vriendelijke volksgenoot die zich ontfermt over zijn stembiljet. Meewarig schudde deze hulpvaardige het hoofd en maakte de bejaarde heer duidelijk dat hij het verkeerde biljet had. Behendig haalde deze voorkomende oud-gelovige -of Armeen - een nieuw biljet uit zijn jaszak. Het is zelfs al ingevuld om de grijsaard de moeite van het aanvinken te besparen. Helaas, vanuit de coulissen kwam een beambte naar voren die het bedrog bemerkte had. De grijsaard kreeg een nieuw stembiljet, de behulpzame snaak een standje en het valse biljet werd ter plekke aan stukken gescheurd.¹⁸⁷

De journalist wekte al met al de indruk dat deze stemming meer had van een heksenketel dan een herenclub. Tijdens het tellen van de stemmen protesteerden aanwezige kandidaten tegen de manier waarop Matinov assistenten koos, juichte het kiesvolk kandidaten toe en schreeuwde iedereen door elkaar heen. Volgens de krant waren er 187 kandidaten en werden er 6824 (geldige) stemmen uitgebracht. Veel kandidaten kwamen nauwelijks boven een dozijn stemmen uit, er waren 28 éénpitters. Daartegenover stonden 11 topkandidaten die samen 1987 stemmen wisten te verzamelen, oftewel 30% van het totaal. De elf kandidaten uit de derde curia vormen een gemengd gezelschap, vier Armenen, twee Georgische vorsten, drie mannen met een Russische of gerussificeerde achternaam en twee met een naam die Kaukasisch-Iraans

¹⁸⁶ NB: Ik vermoed hier een fout, de Georgische bijnaam van Armenen was mokalake, letterlijk burger, in het artikel wordt het woord 'molokanina' (молоканина) gebruikt. Wellicht haalt de journalist de termen door elkaar, Oud-Gelovigen zaten wel in de regio Transkaukasië, maar voor zover ik weet niet in Tbilisi.

¹⁸⁷ *Novoe Obozrenieje*, 27 november 1890.

aandoet. Men maakte vervolgens ook ruzie over een voorgaande verkiezingsbijeenkomst, wellicht die van de tweede curia, (18 november) waarover Matinov de gouverneur verkeerd ingelicht had. Tijdens de vergadering in de stadsdoema op 28 november bleef men kissebissen over de 18e november.¹⁸⁸

Deze – vrij massale – bijeenkomst stond in schrill contrast met de verkiezingen in de eerste curia, van begin november 1890.¹⁸⁹ Daar werd door beschaafde heren in der minne besloten wie namens hen in de doema plaats zou nemen. De journalist van *Novoe Obozrenieje* mopperde erop los: oude verkalkte lieden, geholpen door de rangentabel en – voor de journalist een vies woord – kapitalistisch verkregen rijkdom trokken aan de touwtjes. De zuurheid van de correspondenten bleek voorbarig. Als zij de uitslag toelichtten in de krant van 6 november waren van de 24 gekozenen 4 nieuw. De andere 20 leden waren echter niet allemaal vrienden van het oude stadsbestuur. Tot de stomme verbazing van de medewerkers van de krant had de bijna volledig Armeense eerste curia maar 15 Armenen gekozen en wel 9 niet-Armenen. Oftewel, de eerste curia van Tbilisi was onvoorspelbaar en besloot dat meer dan 1/3 van de ‘hun’ doemaleden van buiten de ‘club’ kwam.¹⁹⁰

De nieuwe doema bestond voor iets meer dan de helft (38 man) uit Armenen, verder waren er 22 Georgiërs, 11 Russen en één Duitser. In de voorgaande doema zaten 54 Armenen, 10 Russen en 8 Georgiërs. De journalist stelde dat de verhoudingen in de doema meer in lijn waren met de samenstelling van de stedelijke bevolking toentertijd.¹⁹¹ Daarnaast vond de schrijver het van groot belang om te benadrukken dat de bankiers en kooplieden wel geld verdienden maar ‘zeker geen kapitalistische ideeën’ hadden zoals de verfoeide vorige doema. De derde kieskring kwam op 9 december 1890 samen in het gebouw van de bank voor de edelen om de uitslag te bespreken. Een aantal leden maakte amok door burgemeester Matinov van stembusfraude te beschuldigen en ruziënd vergaderde de groep verder. In een krantenartikel van 4 december 1890 uit *Novoe Obozrenieje* werd de vergadering vrij gekleurd verslagen. De auteur beschreef

¹⁸⁸ *Novoe Obozrenieje*, 28 november 1890.

¹⁸⁹ *Novoe Obozrenieje*, 3 november, 5 november en 6 november 1890.

¹⁹⁰ In totaal koos de eerste kieskring 4 nieuwelingen, de tweede kieskring 5 en de derde 18, in totaal werden 45 leden herkozen, 27 leden waren nieuw. In de krant *Novoe Obozrenieje* werden ook de beroepen vermeld van de vertrekkende doema van 1887-1890, de grootste groepen zijn ‘negociant’ oftewel wijnbottelaar en -handelaar – 9 man in totaal, er waren verder 8 artsen, 8 bankiers en 8 renteniers, gevolgd door 7 ingenieurs, advocaten ontbreken geheel, een feit dat de krant benadrukt, wel zijn er 2 juristen. Het valt op dat veel doemaleden een ‘vrij’ beroep en de meesten überhaupt een beroep, hebben in een tijd waar het ideaal nog niet overal in Rusland doorgedrongen was. *Novoe Obozrenieje*, 11 december 1890.

¹⁹¹ Zie pagina 53 van dit onderzoek voor de percentages en exacte cijfers.

het oude stadsbestuur als een verwarde vrouw die niet wist wat haar overkwam en tegen beter weten in vasthield aan de macht.¹⁹²

De aanleiding voor de woeste toestanden en het politieke gekrakeel leek de rommelige gang van zaken rond de stembiljetten, kandidatenlijsten en stemming, maar de oorzaak wordt niet geheel duidelijk. Uit de verscheidene krantenartikelen lijken zich de contouren van een etnisch conflict te onderscheiden: Armenen tegen de rest van de stad. Dit had ook effect op de burgemeestersverkiezing door de doema. Enkele maanden later zou Matinov niet herkozen worden en volgde een chaotische stemming, waarbij de erudiete en apolitieke boekenverzamelaar vorst Arkutyan-Yerkainabauk 'won'. De vorst was de vleesgeworden compromiskandidaat: één van de schaarse adellijke Armenen, maar daarbovenop: hij was compleet ge-'Georgiseerd' en dus acceptabel voor de meerderheid in de doema.

3.1 – DE ARMENEN EN DE ANDEREN

Waar kwam deze haat en nijd jegens 'kapitalisten' en Armenen vandaan? In de voorgaande hoofdstukken is al gewezen op de economische en religieuze verschillen tussen Georgiërs, Russen en Armenen.¹⁹³ Transkaukasië was tot 1844 niet gelijkwaardig aan de rest van het rijk en vormde een apart deel met een eigen ontwikkeling. De minister van Financiën van Nicolaas I, graaf E.F. Kankrin (1774-1845), zag het als een wingewest en uitvalsbasis voor Russische handelaren naar het Midden-Oosten, hierop verbood hij de lokale kooplui om handel te drijven met de Oriënt.¹⁹⁴ De Russische bewindvoerder van Transkaukasië, baron G.A. von Rosen (1782-1841), probeerde dit te veranderen, maar ving bot. In 1844 werd Transkaukasië gepromoveerd tot onderkoninkrijk en kreeg een energieke onderkoning in vorst M.S. Vorontsov (1782-1856).¹⁹⁵ De lokale Georgische adel werd serieus genomen, gelijkgeschakeld aan de Russische en kreeg functies. De kooplui, in de regel Armeens, mochten weer handeldrijven zonder tol. De stadsmuren van Tbilisi werden geslecht om plaats te maken voor nieuwe wijken volgens de laatste architectonische smaak. Tbilisi werd opengebrouwen en modern gemaakt: er kwam een bibliotheek en een theater: de nieuwste opera's van Europa waren er te horen.¹⁹⁶ De Russische kooplui en ambtenaren waren minder te spreken over

¹⁹² *Novoe Obozrenie*, 4 december 1890

¹⁹³ Suny, *Looking towards the Ararat*, p 32-44, 93-95.

¹⁹⁴ Suny, *The making of the Georgian Nation*, p 92-95: De Britten sprongen in dit gat en maakten zo gebruik van de Armeense afwezigheid

¹⁹⁵ De onderkoningen van Rusland, in onder meer Polen en Transkaukasië, stonden gelijk aan ministers en konden direct in contact treden met de tsaar.

¹⁹⁶ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, 74, 115. Tegelijkertijd ruïneerde Vorontsov de adel, de talrijke edelen moesten als in de tijd van de zonnekoning Lodewijk XIV in vol ornaat meedoen aan het mini-hofleven van Vorontsov en diens Poolse eega gravin Branicka – die volgens de overlevering Pushkin het hoofd danig op hol

Vorontsov, maar hij wist de regio stevig te verankeren in het keizerrijk. De Georgische adel en Armeense kooplui steunden hem en zo het keizerrijk. Hierdoor bleven onvrede en wellicht zelfs opstanden zoals in Polen uit. Daarnaast waren de populisten niet actief in Georgië, de grote vijand van deze lokale 'intelligentsia' was de Armeense kapitalist.¹⁹⁷

De Transkaukasiërs die voor 'intelligentsia' door konden gaan – geschoold en sociaal tot de elite behorend, maar economisch zwak – waren vooral verarmde edelen. Door de bevrijding van de horigen in 1864 hadden zij hun laatste inkomstenbron verloren.¹⁹⁸ Voor 1864 was de Russische staat het grote gevaar, vooral doordat die de Georgische adel benadeelde ten opzichte van de Russische als het ging om benoemingen en functies. Na 1864 werd de Armeense kapitalist de grote vijand. Dit kwam doordat de bevrijding van de Georgische horigen in 1864 anders verliep dan in de rest van Rusland. De horige werd bevrijd van het land maar gebonden aan de landheer; die mocht bepalen welk stukje grond de horige kreeg. De Georgische edelen hielden zo meer controle over 'hun' horigen. Desalniettemin verslechterde de economische positie van de adel snel na 1864, vooral door de spijzieke en luxe wijze waarop de meeste aristocraten leefden en de schulden die zij daarmee maakten.

De edelen moesten zodoende hun grond verkopen, voor de horigen maakte het weinig verschil, zij trokken *en masse* naar de hoofdstad Tbilisi. Diegenen die profiteerde van de neergang van de adel en migratie van horigen waren de rijke Armeense stedelingen: zij kochten goedkope grond en kregen laagbetaalde arbeiders in de vorm van ex-horigen. Zo werd het conflict tussen Russische staat, Georgische adel, Armeense welgestelden en voormalige horigen na 1864 een klassenstrijd met etnische kanten. De steden en het achterland raakten meer verweven. Groeiend Armeens kapitaal zocht investeringen en vond die in failliete landgoederen. Rond 1900 werd meer dan 50% van de grond in private handen als onderpand voor een lening verpand. Zodoende verloren edelen niet alleen de horigen die naar de stad trokken voor werk, maar ook hun grond. Er restte hun naast armoede niets anders dan een prachtige titel en een roemrucht verleden.¹⁹⁹

Het gebrek aan kapitaal betekende ook politieke uitsluiting voor de edelen, omdat in Transkaukasië de *zemstvo's* ontbraken. In Europees Rusland waren dat de politieke podia voor

bracht. De aanschaf van een pand in Tbilisi, de nieuwste kostuums en andere uitingen van grandeur werden op de pof betaald, waardoor de economische positie van de elite van Georgië zeer slecht was, onder Vorontsov namen de uitstaande schulden van de edelen met 1800% toe. Van 100.000 roebel bij de aankomst van Vorontsov naar 18.000.000 in enkele jaren.

¹⁹⁷ Al was er een enkele Georgiër actief in populistische kringen: I.S. Jabadari, maar hij raakte doorgemoedereerd door alle onderlinge ruzies, zie Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 135.

¹⁹⁸ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 96-103.

¹⁹⁹ Idem, p. 102-111, 115-121, 152-153.

de landadel. Ze functioneerden eveneens als werkgever voor diezelfde adel- de studenten en professionals die er werkten waren regelmatig edellieden. Zodoende ontbeerde de Georgische adel een machtsbasis en inkomstenbron. In tegenstelling tot de Armenen die wel politieke invloed kregen via het stadsbestuur en gebruik maakten van het 'nieuwe' kapitalistische systeem.²⁰⁰ Stemrecht werd afgeschermd met een harde grens uitgedrukt in roebels: hoeveel belasting men betaalde en de waarde van vastgoed vormden de barrières. In Tbilisi waren er maar 74 personen lid van de eerste curia. In heel de stad waren er slechts tien instituten of personen die meer dan 1000 roebel belasting betaalden.²⁰¹

Tabel 2, Aantal inwoners van Tbilisi naar culturele afkomst (schatting cursief)

bron: Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 116

	1800	%	1865	%	1897 ²⁰²	%
Armenen	14.860	74,3%	28.488	47,5%	60.420	38,0%
Georgiërs	4.300	21,5%	14.878	24,8%	41.817	26,3%
Russen	-	-	12.462	20,8%	39.273	24,7%
Anders (Joden, Perzen, Azeri, etc.)	840	4,2%	4.200	6,9%	17.490	11,0%
Totaal	20.000		56-60.000		159.00	

Aan het einde van de hervormingstijd (vanaf 1881) was Transkaukasië verdeeld in een bovenlaag van Georgische edelen, Russische – soms adellijke – bureaucraten en puissant rijke burger-Armenen. Een middengroep die grotendeels uit Armenen bestond en een onderklasse van oude armen: het gemengde stedelijk grauw. Aangevuld met een nieuw proletariaat: arme boeren van Georgische en andere afkomst. Deze groepen in Tbilisi waren cultureel naar religie en taal gescheiden. De Armeense industrieel ontfermde zich over zijn verpauperde Armeense broeders door hen in zijn fabriek te laten werken, waar gealfabetiseerde Armeense opzichters en chefs het middenkader vormden. De Georgiërs hadden dit paternalistisch kapitalisme niet tot hun beschikking. De Georgische edelman beleed met de mond dat de pure Georgiër hem na aan het hart lag. Als het eropaan kwam had de Georgische werkmans echter niet veel aan de belofte van een bankroete vorst. In tegenstelling tot de rest van Rusland waren de Georgische

²⁰⁰ Suny, p. 119, voor de rol van *zemstvo's* in Europees Rusland, zie Lincoln, *The Great Reforms*, p 91-104.

²⁰¹ *Novoe Obozrenieje*, 2 oktober 1890, Volgens deze website <http://nv.am/tiflis-i-ego-armyane/> (datum: 5-7-2019) waren de Mantashevs, Aramyants, Melik-Kazaryants, Pitoevs en Tamamshevs rijker, wel bezat Chitakhov onder andere twee papiermolens. De gehele lijst toont aan dat deze Armeense ondernemers in elke sector zaten, van bronwater tot vilt. De grootste betaler was de Adelsbank – voor land - van Tbilisi (3.163 roebels) - gevolgd door de heer I.A. Tsjitachov die 2.930 roebels per jaar betaalde.

²⁰² Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*, p. 346. Kappeler geeft andere percentages: Armenen 29,5%, Russen 28,1%, Georgiërs 26,4%, Moslims 5,4%, Polen 2,6%, Joden 1,8%, Duitsers 1,8% en Oekraïners 1,7%.

aristocraten ook niet geïnteresseerd in ondernemerschap.²⁰³ Zo kwam de Georgische arbeider menigmaal bij een Armeense baas terecht, die bovendien geen Georgisch sprak.²⁰⁴

Om de situatie in Tbilisi en Transkaukasië enigszins in perspectief te plaatsen is het goed om te kijken naar het Russische rijk als geheel met haar minderheden en hun bijzonderheden. Binnen het imperium waren de Armenen en Georgiërs atypisch. Waar de Georgiërs uitzonderlijk veel adellijke families kenden, waren de Armenen verhoudingsgewijs vooral een volk van kooplieden. Al liepen zij niet zo uit de pas met het gemiddelde als, bijvoorbeeld, de Joden of *inorodtsy*.²⁰⁵ De volgende cijfers zijn allemaal afkomstig uit de grote volkstelling van 1897.²⁰⁶ Het Russische rijk had toen 125,6 miljoen inwoners, waarvan 1,2 miljoen Armenen (nog geen 1%) en 1,4 miljoen Georgiërs.²⁰⁷

Er waren per hoofd van het huishouden grote verschillen in beroep te vinden in het Russische rijk. Wat handwerk en (huis)industrie betreft waren vooral Joden (35,4%), Duitsers (25%) en Russen (18%) daar actief. Armenen zaten rond het landelijk gemiddelde van 15% met 16,4%. Georgiërs zaten maar op 7,7%. Het grote verschil in werk zat in de handel en het kredietwezen. Joden maakten, zonder familie mee te rekenen, 29,7% van deze groep uit. Waarbij opgemerkt moet worden dat het vaak om kleine lommerds, marskramers en kruidenier-bankiers ging, geconcentreerd in het voormalige koninkrijk Polen-Litouwen. De Armenen waren naar verhouding eveneens een commercieel ingesteld volk. In het handel- en kredietwezen maakten de Joden 34,5 % van de groep uit, Grieken 11,7% gevolgd door Armenen: 9,6%. Bij de Georgiërs zat slechts 4% in deze sector. De 'nationale' cijfers verbloemen de verschillen enigszins, in sommige regio's was handel exclusief het terrein van één minderheidsgroep. Rond de Oeral en in Centraal Azië waren vooral Tataren actief als kooplui, nationaal vormden zij 5% van het totale aantal commercieberoepsbeoefenaars. Bij de Oostzee en in Noord- en Centraal-Rusland waren de Duitsers de voornaamste kooplui en bankiers, regionaal 9-13%, voor het gehele rijk 4%. De Russen zaten met 2,3% ver onder al deze groepen. In Transkaukasië was 53,8% van de leden van het koopmansgilde Armeen. Overigens waren er in Europees Rusland voldoende voorbeelden van ondernemers die geen koopman waren maar volgens het standenstelsel 'boer'. Het is niet uit te sluiten dat dit in Transkaukasië ook het

²⁰³ In het Rusland van Alexander II was het niet vreemd als een edelman ook investeerde in handel of industrie.

²⁰⁴ De paar Joden, Azeri, Perzen en Duitsers in Tbilisi vormden hun eigen gemeenschapjes.

²⁰⁵ De Georgiërs en Armenen liepen niet erg uit de pas als het om de grootste beroepsgroep ging: boeren. Per hoofd van het huishouden was gemiddeld 77,1% van de totale bevolking boer, van alle Armenen was dat 76,6%, bij de Georgiërs 82,5%.

²⁰⁶ Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*, p. 250-262 en 364.

²⁰⁷ De Georgiërs woonden vooral in Georgië, de Armenen waren ook elders in het rijk te vinden, zoals in Moskou. Dit verklaart waarom de Armenen in Transkaukasië in sommige regio's een minderheid vormden.

geval was.²⁰⁸ Uiteraard waren er ook Armeense arbeiders, maar hier zijn geen cijfers van in de census van 1897 doordat dit geen aparte 'stand' maar een klasse was,²⁰⁹

Opvallende cijfers kwamen ook uit de klassieke elite: de erfadel. Slecht 1% van de bevolking (1,2 miljoen personen) was van adel, van deze 1% was 40% Rus. Andere groepen met een hoog percentage edelen binnen hun etnische groep waren de Duitsers (1,4% van alle Duitsers), Litouwers (2,4%), Polen (4,4%) en Georgiërs (5,2%). Oftewel, 1 op de 20 Georgiërs was van adel. De kans was groter dat men een Georgische edelman tegenkwam, dan een koopman van die cultuurgroep! Het percentage Armeense edelen was lager en lag zelfs onder het percentage adellijke Russen (respectievelijk 0,80% en 0,84%). De persoonlijke adel vormde weer een aparte groep die nog kleiner was, maar ook daar vormden de Georgiërs de grootste groep. Van alle Georgiërs behoorde 1,06% tot die stand. Opgeteld was 6% van de Georgiërs van blauw bloed.²¹⁰

Joden waren overigens ook in Tbilisi te vinden, maar ze vormden daar een zeer bescheiden minderheid. De geschiedenis van de Joden in het Russische rijk wordt gekenmerkt door discriminatie en haat. Van het officiële antisemitisme tot de pogroms die plaatsvonden onder de laatste twee tsaren. In Tbilisi werden de Joden ook besproken, in een brief uit 1891 van een hoofdagent. Hij beklagde zich over het aantal herbergen en kroegen dat door Joden bestierd werd, de agent verzocht om minder vergunningen uit te geven. De vraag is of het aantal kroegen, of het type eigenaren de schrijver dwarszat.²¹¹ In Tbilisi was de Joodse gemeenschap vrij klein en in tegenstelling tot de rest van het rijk werd zij redelijk ongemoeid gelaten. De Armenen waren immers al het favoriete mikpunt van iedereen die een hekel had aan

²⁰⁸ Zo waren veel Russische industriële-miljonairs technisch 'koopman', 'mesjantsvo' of zelfs 'boer' (zoals de Siberische Nikolai Chukmaldin, of horige, zoals Pjotr Smirnov), zie ook Bradley, "Moscow, From Big Village to Metropolis", p. 29-30.

²⁰⁹ A. Altstadt-Mirhandi, "Baku, Transformation of a Muslim Town" in M.F. Hamm e.d. *The City in Late Imperial Russia*, p. 288-291. De grootste industriestad in Transkaukasië was Baku, waar een echt proletariaat zat. De Armeense arbeiders waren werkzaam als geschoold/geletterd arbeider in de olie-industrie van Baku, waar het smeriger werk gedaan werd door Azeri en het smerigste door Perzische migranten.

²¹⁰ Een klassieke werkgever van de adel was het leger, maar hier was iets vreemds aan de hand: ondanks de overvloed aan Georgische edelen uit de landen ten zuiden van de Kaukasus waren er in 1903 meer Armeense dan Georgische generaals: 6 tegenover 5 van de totaal 1468. Van de 4000 hogere officieren waren er maar 48 Armeen, al met al werd het leger gedomineerd door adellijke Russen, Duitsbalten en Polen. Een sector waar de Georgische adel wél sterk aanwezig was: de intelligentsia en radicale oppositie, in tegenstelling tot de meer nationalistische Armeense intelligentsia zaten de Georgiërs bij de Mensjewieken en andere linkse groepen die de politiek bepaalden van 1905 tot 1921. Voor overzichten van de samenstelling van het Russische officierskorps, zie Boris Meissner und Alfred Eisfeld ed., *Der Beitrag der Deutschbalten un der städtischen Rußlanddeutschen zur Entwicklung des Russischen Reiches 1850-1917*, (Köln, 1999) en Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*.

²¹¹ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 6, stuk 184, *Tifliskoi Gorodskoi Oepravie*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

‘kapitalisten’, ondernemers of ‘anderen’. Tot op de dag van vandaag zijn er twee synagogen in Tbilisi, een vreedzame co-existentie waar de lokale bevolking zich graag op voor laat staan.²¹²

Al met al had Transkaukasië in vergelijking met andere delen van het rijk een bevoorrechte positie, die te vergelijken viel met het groothertogdom Finland en de Baltische provincies. Lokale niet-Russische elites en ‘hun zuil’ konden hun taal, privileges en religie behouden. Zij kregen in ruil voor hun loyaliteit aan de tsaar toegang tot de Russische markt, carrières binnen de bureaucratie of het leger en invloed op het stadsbestuur. Transkaukasië was alleen slechter af op het gebeid van de *zemstvo*'s.²¹³ Voor de Armeense stedelingen was 1864 ook een belangrijk jaar. Niet vanwege de bevrijding van de Georgische horigen, maar vanwege een andere mijlpaal. Als vierde stad in het Russische rijk kreeg Tbilisi een bestuur nieuwe stijl.

Het stadsbestuur

Vanaf 1864 had Tbilisi een verkozen stadsbestuur en gekozen burgemeesters, net als in Sint-Petersburg, Moskou en Odessa werd er al voor de grote stadshervorming van 1870 geëxperimenteerd met doemastadsbesturen. De burgemeesters van Tbilisi uit de periode 1864-1870 werden niet via censuskiesrecht, maar via een standgebonden systeem verkozen. In 1866 was een gefortuneerde Armeense officier de eerste gekozen burgemeester, maar hij trad in 1868 alweer af. Hij werd opgevolgd door een Armeense toneelschrijver uit Moskou– bekend van de populaire klucht ‘Ach, ik verloor mijn goudstukken’, die ook maar kort bleef. Vervolgens een burgemeester waar niets over bekend is en in 1870 de voormalige majordomus van de keizer zelf: vorst Tumanov. Een Armeen die volkomen ge- ‘Georgiseerd’ was. Al deze via de standen gekozen burgemeesters waren niet passief. Ze bouwden winkelpassages, ziekenhuizen en scholen, waaronder één voor meisjes, de stad werd ‘Europeser’ gemaakt.²¹⁴ De eerste censuskiesrecht-burgemeester was Dmitri Kipiani, een Georgische edelman die bij zijn verkiezing in 1874 al een ambtelijke carrière achter de rug had en verscheidene functies bekleedde bij adellijke instituten als de adelsraad. In zijn beleid betoonde hij zich een progressief man.²¹⁵ In 1879 werd hij niet herkozen, een Armeense officier-bankier, Anton

²¹² Cynisch gezegd waren de Armenen een betere en “geliefder” zondenbok dan de handvol Joden in de regio. Het viel mij op dat in het hedendaagse Tbilisi veel verwijzingen naar de Armeense geschiedenis vakkundig verwijderd zijn. Op de eeuwenoude Armeense begraafplaats is na 1991 zonder pardon een megalomane neo-middeleeuwse Georgische kerk gebouwd. Wat rest van de begraafplaats moet men met een kaars zoeken, weggemoffeld in een achterbuurt die de ‘drie-eenheidskathedraal’ omringt.

²¹³ Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*, p.

²¹⁴ Samvel Karapetyan, *RAA Research - Book 5, Mayors of Tiflis (Tbilisi)*, (Jerevan, 2003), p 63-70.

origineel in het Russisch : Самвел Карапетян, *Научные исследования, Книга 5, Мэры Тифлиса (Тбилиси)*, Naoetsjnije usledovanija Kniga 5, Meri Tiflisa (Tbilisi).

²¹⁵ Enigszins tegen zijn achtergrond in was hij voor afschaffing van de horigheid, schreef in verscheidene lokale kranten en probeerde de standenstructuur om te vormen naar een stadsbestuur zoals bedoeld met de

Soganvan-Korganants/Korganov, kreeg de ambtsketen omdat de stadsvernieuwing van het stadsbestuur sneller moest. Op 28 januari 1879 werd Korganov verkozen, waarop hij op 15 februari al aftrad.²¹⁶ Hierop verkoos men de relatief jonge A.S. Matinjants of Matinov (36 jaar oud).

In tegenstelling tot de voorgaande adellijke burgemeesters, onderkoningen en gouverneur-generaals was Matinov een universitair geschoolde jurist. Een *young professional*, die na zijn studie in Moskou bleef en er als aanklager stad had gewerkt. In 1867 ging hij als 24-jarige in staatsdienst om toe te zien op de implementatie van de hervormingen in zijn moedersreek: hij was immers geboren in Tbilisi.²¹⁷ Tijdens zijn termijnen als burgemeester bleef hij werken als gerechtelijk inspecteur. In 1879 werd hij – in de woorden van zijn Russische en Georgische tegenstanders in de doema – ‘per ongeluk’ burgemeester. Vanaf 1870 was Matinov al betrokken bij de politiek van Tbilisi, samen met de ondernemers P.A. Izmalov en A.A. Tamamshev. Zij schreven samen als ‘recalcitrante jongelingen’ pamfletten die opriepen tot progressief stedenbouwkundig beleid: bruggen, waterleidingen, trambanen en een fatsoenlijk stadhuis voor de doema.²¹⁸

De historicus R.G. Suny beschreef de aanhang van Matinov als vertegenwoordigers van het ‘Kaukasisch liberalisme’, dit was een relatief kleine stroming. Ingeklemd tussen de conservatieven – Russische bureaucraten en nostalgische Georgische edelen – en links-radicalen. Die laatste groep werd in Transkaukasië gevormd door Armeense en Georgische leden van de intelligentsia, vaak proto-marxistische studenten en hun aanhang. De ‘liberalen’ waren een diverse groep, de Georgische liberaal en publicist N. Nikoladze (1843-1928) was volgens Suny de drijvende kracht. Nikoladze en zijn medestanders brachten de werken van de liberaal John Stuart Mill en proto-socialist Saint-Simon onder de aandacht van de lokale geletterden te Tbilisi.

Nikoladze was pragmatisch ingesteld: hij riep op de vooruitgang praktisch te steunen en de wereld te verbeteren door te gaan werken bij moderne bedrijven in plaats van stukken te schrijven langs de zijlijn. Hij voegde de daad bij het woord en ging voor een commercieel spoorbedrijf werken. Nikoladzes gelijkgestemden waren de eerdergenoemde ondernemers en

hervormingen van 1870. Uiteindelijk zou Kipiani sterven als een moderne Russische dissident, hij werd onder verdachte omstandigheden vermoord, wat weer leidde tot rellen en anti-Russische sentimenten, Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 141.

²¹⁶ Karapetyan, *Mayors of Tiflis (Tbilisi)*, p. 68-70.

²¹⁷ Matinov was een Armeen, ‘Matinov’ is de gerussificeerde variant van Matiniants.

²¹⁸ Idem, p. 70. Eén van de eerste grote daden van Matinov was de opening van een handwerkschool in 1880, waar zijn voorganger Tumanov – de Armeens aristocraat die het Armeens verloor – pogingen ondernam maar op de klippen van een dwars schoolbestuur stuk sloeg, wist Matinov door te pakken.

uiteindelijk zelfs doemaleden Izmailov en Tamamshev, de rijke zakenman I.E. Pitoev was de financier van de 'liberale' groep. De leden van deze groep hadden gemeen dat ze vaak voor of met de overheid werkten en tot de derde curia behoorden. Kranten die deze groep las – en uitgaf – waren *Mshak* (De Cultivator), *Tiflisskii Westnik* (Nieuws van Tiflis) en *Novoe Obozrenieje* (Nieuwe Kritiek).

Deze kranten praatten hun broodheren en lezers niet alleen maar naar de mond. Zo wisten Matinov en zijn financiers zich de woede van de kiezers en hun lijfblad *Novoe Obozrenieje* op de hals te halen. De krant *Novoe Obozrenieje* viel het stadsbestuur aan, omdat het te veel voor Armenen en te weinig voor de anderen deed. Al was dit de aanleiding, de oorzaak was het beleid van de staat: onder Alexander III (g.1845-r.1881-d.1894) werd de Russificatie verder opgevoerd – onderwijs in lokale talen werd verboden, religieuze uitzonderingsposities, zoals die van de Armenen, werden afgeschaft enzovoort.²¹⁹ Daarnaast werden hervormingen stilgezet en waar mogelijk teruggedraaid, zoals door de herziene gemeentewet van 1892. Wat er in Tbilisi paradoxaal genoeg toe leidde dat de Georgiërs nog meer terrein op moesten geven en de allerrijksten – lees Armenen – de eerste en tweede kieskring compleet domineerden.²²⁰ Waar in de rest van Rusland de woede zich op de autocratie en bureaucratie richtte, waren in Transkaukasië de Armenen de gebeten hond.²²¹

De kenmerken van de Armeense bourgeoisie of middenklasse waren samenvattend als volgt: ze was economisch sterk, had een eigen culturele identiteit maar ontbeerde een eigen nationale partij of nationalistisch te zijn. Het ontbrekende element was de praktijk van deze Armenen. Waren de Armeense bestuurders ook liberaal of progressief in het werk dat ze uitvoerden, of waren het passieve volgelingen van de autocratie? De manier waarop de Armeense leiders de stad bestuurden moet een antwoord bieden, er wordt gekeken naar de keuzes die zij maakten om aan geld te komen en hoe zij dat geld besteedden.

3.2 – STADSFINANCIËN

Het eerste probleem waar veel doemastadsbesturen mee te maken kregen na 1870 kwam overeen met de problemen van de stadsbesturen voor hen: de financiën. De stadsbesturen in

²¹⁹ Kappeler, *Rußland als Vielvölkerreich*, p.219, voor de regering van Alexander III hadden de Armenen een eigen Armeense liturgie en kerkhiërarchie die buiten de Russisch-orthodoxe structuur viel. In een voorgaande voetnoot werd ook het missiewerk van Il'minski besproken, zijn inspanningen om de liturgie naar de lokale Fin-Ugrische talen om te zetten werd min of meer verboden onder Alexander III.

²²⁰ Dit was een onvoorzien bijeffect, de Russische staat wilde juist niet-edelen en niet-Russen uitsluiten, maar in 1892 waren sommige minderheden economisch zo sterk, bijvoorbeeld de 'plebejer'-ondernemers, -artsen en andere specialisten, dat de klok niet meer terug te draaien was naar 1789, 1815 of zelfs 1853.

²²¹ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p 132-135 en 140-141. Overigens bekritiseerde het voornoemde *Novoe Obozrenieje* de etnische spanningen en lastercampagnes tegen Armenen die de Russen stevig oppoekten.

Rusland hadden vanaf 1870 drie inkomstenbronnen: belastingen, winst van gemeentelijke bedrijven en leningen. In het eerste hoofdstuk werd al gewezen op de moeilijkheden waar stadsbesturen op financieel gebied tegenaan liepen tussen de veertiende en achttiende eeuw. De tsaar vroeg om steeds meer geld, liet de stad opdraaien voor de kosten van onder andere het garnizoen en politieapparaat, maar gaf de gemeente geen inspraak in leger- en politiezaken. Deze problemen waren na 1870 nog niet verdwenen, zo was in 1911 de stad Brest-Litovsk 107.256 roebel kwijt aan politieszalarissen en huisvesting van militairen op een gemeentelijk budget van 233.428 roebel. De stad mocht wel belastingen heffen, maar de staat, haar bezittingen en delen van haar personeel waren hiervan vrijgesteld. Het opzetten van gemeentelijke bedrijven was een andere manier om de inkomsten te vergroten, zoals met gemeentelijke slachthuizen, veerponten, tramlijnen, lommerds en banken.²²² Van Tbilisi tot Riga onttrokken gemeentebesturen steeds meer inkomsten aan gemeentelijke bedrijven.²²³ Ten slotte kon een stad ook leningen aangaan bij banken of indirect bij bedrijven, door hen een project te laten financieren en uitvoeren met exploitatierechten.

De totale budgetten van Russische steden verschilden onderling sterk. Het activistische stadsbestuur van Moskou gaf in 1894 al 8,78 miljoen roebel uit. In 1913 was dit bedrag toegenomen tot 22,67 miljoen roebel. In 1914 gaf de stad 1 roebel per inwoner uit aan welzijn. Ter vergelijking: Berlijn gaf in die tijd omgerekend 3,5 roebel uit, maar Moskou was binnen Rusland de 'gulle' stad.²²⁴ Odessa ging van een budget van 0,83 miljoen roebel in 1864 naar 3,23 miljoen in 1892, waarbij de begroting met 0,6 miljoen roebel overschreden werd – in 1864 had men nog een overschot van 70.000 roebel.²²⁵ Warschau gaf in 1865 afgerond 1,65 miljoen roebel uit en in 1914 al 16 miljoen.²²⁶ Zelfs in Kiev -waar het meest passieve stadsbestuur zat van het Late Keizerrijk – stegen de uitgaven: in 1897 werd er 1,7 miljoen roebel besteed, in 1904 was dat al gegroeid naar 3,1 miljoen roebel.²²⁷

Daarnaast was er veel particulier geld dat in kunst, onderwijs en zorg gestoken werd 'tot nut van 't algemeen'.²²⁸ Filantropie was – zoals uit de bronnen zal blijken – niet alleen aanwezig in

²²² M.F. Hamm, "Continuity and Change in Late Imperial Kiev" p.88 and A. Hendriksson, "Riga, Growth, Conflict and the Limitations of Good Government, 1850-1914" p. 182-185, in M.F. Hamm, ed., *The City in Late Imperial Russia*.

²²³ Hamm, "Continuity and Change in Late Imperial Kiev", p. 101-105 en Hendriksson, "Riga, Growth, Conflict and the Limitations of Good Government, 1850-1914", p. 184-191.

²²⁴ Bradley, *Muzhik and Muscovite*, p.38.

²²⁵ Skinner, "Odessa and the Problem of Modernization", p. 220.

²²⁶ Corrsin, "Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City", p. 136.

²²⁷ Hamm, "Continuity and Change in Late Imperial Kiev", p 101.

²²⁸ Hamm, "Continuity and Change in Late Imperial Kiev", p. 102-107. Zie ook B.A. Ruble, *Second Metropolis: Pragmatic Pluralism in Gilded Age Chicago, Silver Age Moscow and Meij Osaka* (Washington, 2001). Waarin duidelijk gemaakt wordt dat Moskou veel gemeen had met de VS: filantropen uit de industriële en commerciële

de grootste industriesteden van Rusland als Moskou, maar ook in ‘provinciaal’ Tbilisi. In het internationale perspectief vielen de uitgaven van de Russische steden echter in het niet. Als men de nationale begroting naast de begroting van de Russische steden en *zemstvo*'s tezamen legt, was het totale lokale budget zes keer kleiner dan het nationale. In de rest van Europa was dit omgekeerd: lokale overheden gaven tezamen meer uit dan hun nationale overheid.²²⁹

Over Tbilisi zijn minder cijfers bekend, maar in een krantenartikel in *Novoe Obozrenieje* van 9 december 1890 valt te lezen dat van januari tot november 463.473,34 roebel aan inkomsten bij het stadsbestuur binnenkwam, waarbij belastingen – onder andere op vastgoed – de helft van dat bedrag vormen (222.139,25 roebel). Rekent men door, dan had het stadsbestuur van Tbilisi over het hele jaar 1890 ongeveer een half miljoen roebel aan inkomsten.²³⁰

Belastingen

Het Russische *Ancien-regime*-belastingstelsel verdween langzaam, het was gebaseerd op het standenstelsel en werd geheven in valuta of herendiensten. Vanaf Alexander II volgde men de Europese of Westerse trend om op inkomsten en bezit te belasten en niet naar stand. Met de hervormingen van de decennia 1860 en 1870 verdwenen de *capitation* en het systeem van stadsbelasting. *Capitation* was een vaste hoofdelijke belasting zonder inachtneming van inkomsten of bezit. Bij de stadsbelasting van voor de hervormingsperiode werden alle standen in een stad aangeschreven voor de kosten, minus de geestelijken, edelen en staatsinstituten.

De nationale begroting werkte voor 1870 vraaggericht. De staat ging uit van de ‘gewenste’ bedragen die onttrokken moesten worden aan de bevolking om leger, hof en andere staatszaken te bekostigen. De stedelingen en boeren hadden dit bedrag dan maar op te brengen. Onder Alexander II en Alexander III kwamen er belastingen op bezit, winst en zelfs deelbezit zoals appartementen (1893). De herstelbetaling die horigen moesten afdragen vanaf 1861 was de laatste ‘standgebonden’ belasting. In de regel bepaalden inkomsten voortaan de uitgaven van stad en staat. Dit vereiste echter meer ambtenaren en data: de hervorming van de stadsbesturen paste in deze verdere professionalisering van de staat, waarbij het groeiende

elite deden aan volksverheffing en gingen daarbij verder dan de staat: onderwijs voor allen en kunst toegankelijk maken voor alle stedelingen.

²²⁹ Hamm, “The breakdown of Urban Modernisation: A prelude to the Revolutions of 1917”, p 182-200.

²³⁰ *Novoe Obozrenieje*, 9 december 1890.

aantal taken verdeeld werd over een uitdijende bureaucratie en semi-democratische 'participerende bestuursorganen' als *zemstvo's* en doema's.²³¹

Deze professionalisering van de Russische schatkist was vooral het werk van krachtdadige ministers van financiën die vrij lang op hun post bleven: N.K.P. von Bunge (1881-1887), I.A. Vyshnegradskii (1887-1892) en S.Y. Witte (1892-1903). Alle drie waren het atypische bestuurders, wat paste in grote maatschappelijke trend waarbij de staat steeds vaker buiten de 'oude' elite van adellijke bureaucraten naar vakmensen zocht. Zo was Von Bunge een protestantse academicus uit Kiev, Vyshnegradskii de zoon van een eenvoudige dorpspriester en Witte een Duitsbaltische spoorwegmanager met een Joodse echtgenote.²³² Bunge probeerde al in de eerste jaren van zijn termijn de *capitation* te vervangen voor een inkomensbelasting.²³³ De invoering van inkomstenbelastingen en andere belastingen die individueel aangeslagen werden konden op kritiek rekenen van conservatieven én progressieven. De eersten wensten vast te houden aan het standenstelsel met al haar vrijstellingen en ongelijkheid; gelijkheid was immers liberaal-revolutionair. De progressieven vonden dat men het proletariaat niet mocht belasten, men pleitte er zelfs voor om arbeiders als aparte stand te zien met belastingvrijstellingen.²³⁴ Het probleem was alleen dat de arbeiders niet één homogene groep vormden, want vele hadden nog sterke banden met het dorp, waar ze ook op de belastinglijst stonden.²³⁵ Deze botsende belangen maakten het er voor ministers van financiën niet makkelijker op om de schatkist eenvoudig te vullen.

Het ontbreken van inkomstenbelasting noodde stadsbesturen om op andere manieren belasting te heffen. In de eerste jaren na de hervormingen van de stadsbesturen waren belastingen op vastgoed de voornaamste inkomstenbron van steden. Al werd er vaak een

²³¹ Y. Kotsonis, "No place to go": Taxation and State Transformation in Late Imperial and Early Soviet Russia" in *The Journal of Modern History*, Vol 76, No. 3 (September 2004), p 533-538 en D.H. Miller, "The State and City in Seventeenth-century Muscovy" in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, p. 46-49.

²³² <http://www.vehi.net/brokgauz/>, Бунге Николай Христианович, 20-7-2019 en H. Malik, *Bankers and Bolsheviks: International Finance and the Russian Revolution*, (Princeton, 2018), p. 19-22.

²³³ De opvolger van de 'theoreticus' Von Bunge was de priesterszoon en *tycoon* Vyshnegradskii, hij wist de schatkist te vullen door de graanexport op te schroeven, de belastingen op consumptie te verhogen en de boeren onder druk te zetten meer te exporteren, in 1890 klapte dit systeem door een zelfgecreëerde hongersnood. Zijn opvolger Witte was afkomstig uit de spoorwegsector en had ervaring in de bankwereld, Witte was een spreekwoordelijke 'dark horse': Franse diplomaten in Sint-Petersburg schreven naar huis dat ze nagenoeg niets over hem wisten, behalve dat hij graag kauwgom at. Witte verschoof de inkomsten van de staat van 'ruwe' belastingen en export naar het gebruik van binnenlandse en buitenlandse leningen, waardoor de staat sneller kon reageren en bijvoorbeeld rap spoorwegen kon aanleggen. Ook introduceerde hij de goudstandaard in Rusland om het land aantrekkelijker te maken voor buitenlandse financiers, Malik, *Bankers and Bolsheviks*, p. 19-34.

²³⁴ Kotsonis, "No place to go", p. 539-44.

²³⁵ M.K. Palat, "Casting Workers as an Estate in Late Imperial Russia" in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 8, No. 2, (Spring 2007), p. 319-326.

loopje mee genomen door vastgoed onder te waarden.²³⁶ De *zemstvo* van de regio Moskou deed een onderzoek naar de waarde van vastgoed in de jaren 1880 en kwam erachter dat de waarde moedwillig te laag ingeschat werd.²³⁷ Wat niet verwonderlijk was, de doemaleden en -stemmers waren de voornaamste vastgoedbezitters en moesten zodoende zichzelf belasten. Daarnaast werden de mogelijkheden om belasting te heffen onder Alexander III beperkt. De inkomsten uit gemeentelijke bedrijven en leningen werden in deze periode zo belangrijker.²³⁸ Doema's en bestuurders moesten zo kleur bekennen en laten zien wat ze echt voor de stad over hadden.

Discussies over geld werden zo vaak een zaak van lange adem, ook in Tbilisi, zo laat een correspondentie tussen de gouverneur en de gemeenteraad uit 1884 van januari tot augustus zien. Een zekere Karapet Ter-Abramova beschreef in een brief van 25 januari 1880 hoe hij in 1879 in onder andere Kharozhov, Rostov, Stavropol en Vladikavkaz zag dat daar belasting geheven werd op vee, brandstof en allerlei voedingsmiddelen die de stad inkwamen. Hij stelde dat het geen gek idee was om een consumptiebelasting in te voeren in Tbilisi. Alhoewel het stadsbestuur in november 1879 gesproken had over belastingen op vee - paarden, gehoornd vee en koeien 3 kopeken, maar schapen 1 kopeke - en de inkomsten geschat werden op 6000 roebel per jaar was er tot ongenoegen van Ter-Abramova nog niets gedaan. Interessant genoeg verzocht Ter-Abramova hierop de gouverneur om dan maar in te grijpen en de belasting in te voeren. Het had nogal wat voeten in aarde blijkt uit een ander document van het stadsbestuur uit 1883. Men was bezig om na te gaan of brandhout ook belastbaar was. Het bestuur was 'coulant' genoeg om rekening te houden met het seizoen. Welk seizoen - winter of zomer - wordt niet genoemd. Wel wenste men exact te weten uit welk bos het hout kwam, wat de prijzen waren en hoe het met kwaliteitsverschillen zat. Het valt wederom op hoe zeer het stadsbestuur op de details inging.²³⁹ Het bestuur nam vijf jaar de tijd om tot een stedelijke belasting te komen, niet de snelste manier om de stedelijke begroting snel op orde te krijgen.

Gemeentelijke bedrijven

Terwijl de belastinginkomsten aan belang afnamen, nam dat van inkomsten uit gemeentelijke bedrijven toe, steden die daarmee winst wisten te maken konden de stadsmodernisering

²³⁶ J.H. Bater, "Between Old and New, St. Petersburg in the Late Imperial Era" in M.F. Hamm, ed., *The City in Late Imperial Russia*, p 62. Petersburg, in 1870 was 70% van de inkomsten afkomstig uit belastingen, in 1890 nog maar 50%.

²³⁷ Brower, *The Russian City*), p 100, 116.

²³⁸ Corrsin, "Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City", p. 153 en Hendriksson, "Riga, Growth, Conflict and the Limitations of Good Government, 1850-1914" p. 182-183.

²³⁹ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 6, stuk 136, *Perepiska o vvedenieje naloga*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

bekostigen. In Sint-Petersburg zorgde gemeentelijke bedrijven in 1870 voor 10% van de inkomsten van het stadsbestuur, in 1890 was dit 50% en in 1913 wel 67%.²⁴⁰ Tegelijkertijd was het voor de centrale overheid prettig dat het stadsbestuur activistisch en ondernemend werd en zo via 'eigen' bedrijven het waternet en de infrastructuur verbeterde.²⁴¹ Daarnaast was de centrale overheid constant bevreesd voor 'liberale' ontwikkelingen, zoals groepen die vrijheid van vereniging probeerden te bereiken via samenwerkingsverbanden of hybride bedrijven. De autocratie wenste alle controle te behouden, maar geen kosten te maken.

De trend van gemeentelijke bedrijven, ondernemingen die semi-kapitalistisch functioneerden, was niet alleen in Rusland te vinden maar in de gehele industriële wereld. In Duitsland waren spoorbedrijven een staatszaak, maar elektriciteitsbedrijven een lokale of gemeentelijke taak. Vaak was er sprake van een gemengd bedrijf, een particulier mocht het bedrijf opstarten en kreeg de verzekering dat de gemeente het bedrijf over zou nemen. In 1914 was 37% van de Duitse elektriciteitsbedrijven in gemeentelijke handen. Ook Duitse banken waren deels in staatshanden. In 1913 hadden alle private kredietbanken samen in Duitsland een deposito van 21 miljard mark, gemeentelijke spaarbanken 20 miljard mark. In Groot-Brittannië ging het omgekeerd. Vanuit de overheid kwam er regelgeving, geld en initiatief om lokale overheden te stimuleren om 'sociaal werk' te doen. Naar aanleiding van wetten die tussen 1872 en 1888 opgesteld werden ontstonden allerlei gemeentebedrijven, van elektriciteitscentrales tot trammaatschappijtjes. Bijna $\frac{3}{4}$ van de elektriciteitsbedrijven was eind negentiende eeuw in gemeentelijke handen. De Verenigde Staten maakte een vergelijkbare ontwikkeling door. Vanuit de centrale overheid kregen gemeentes veel vrijheid, waarbij in de VS *anti-trust-laws* het typisch Amerikaanse element in deze ontwikkeling vormden. In 1900 hadden 41 van de 50 grootste Amerikaanse steden publieke waterbedrijven.²⁴² Al met al past de Russische ontwikkeling hierom in een trend, met het grote verschil dat Russische steden veel armer waren en de Russische samenleving als geheel lager opgeleid en ongelijker was.

Het moment waarop Russische magistraten ondernemingen begonnen verschilde sterk per stad. Zo was het bestuur van Riga al in 1863 bezig met een waterbedrijf. De eerste mijlpaal was de bouw van een waterpomp aangedreven met stoom. Het water kwam direct uit de Vistula, die met de komst van industrie erg smerig werd. Ook kwam er met het leidingwater een keur

²⁴⁰ J.H. Bater, "Between Old and New, St. Petersburg in the Late Imperial Era", in Hamm, *The City in Late Imperial Russia*, p. 62.

²⁴¹ Brower, *The Russian City*, p. 132.

²⁴² L. U. Wegenroth, "Rise and Fall of State-Owned Enterprise in Germany", p. 103-109, R. Millward, "State Enterprise in Britain in the Twentieth Century", p. 157-160, L. Galambos "State-Owned Enterprises in a Hostile Environment: The U.S. Experience", p. 281-283, in *The Rise and Fall of State-Owned Enterprise in the Western World*, edited by Pier Angelo Toninelli, Pierangelo Maria Toninelli, (Cambridge, 2000).

aan rivierflora en -fauna mee. In de jaren 1890 begon men aan een nieuw waternet met een schonere bron. In diezelfde periode werd het rioolnet vervangen, kwamen er hygiënische (gemeentelijke) slachthuizen en kwam er betere straatverlichting die de gaslichten uit 1862 verving.²⁴³ In andere steden waren er helemaal geen stadsbedrijven voor de basisbehoeften. Bijvoorbeeld in Kiev, particuliere bedrijven voorzagen de stad van slechte watervoorziening: vuil rivierwater, gore putten en duur importwater van buiten de stad. De lage kwaliteit van het ‘goedkope’ water uit de grond en Dnepr in combinatie met slechte hygiëne leidde tot een cholera-uitbraak in 1872 waarbij 1 op de 6 inwoners van de stad stierf. In 1907 brak er weer een cholera-epidemie uit, maar hier vielen ‘slechts’ 389 doden. Ook de riolering werd privaat beheerd. Pas in 1909 besloot het stadsbestuur het over te nemen, al gold dit alleen voor de betere wijken. Al met al was Kiev een voorbeeld van hoe het niet moest.²⁴⁴

Niet alle ‘publieke’ diensten die uitbesteed werden vervielen in dit soort chaos. In Warschau wisten buitenlandse bedrijven de taken naar omstandigheden wel uit te voeren. Het Britse Lindley regelde daar vanaf de jaren 1880 de waterleidingen en een Frans bedrijf leverde vanaf 1900 elektriciteit.²⁴⁵ Er was ook de nodige concurrentie tussen private en overheidsbedrijven. Zo lagen in Riga het slagersgilde en het stadsbestuur met elkaar overhoop doordat gemeentelijke slachthuizen concurreerden met de particuliere slagers. Opvallend hierin was dat de welgestelde slagers en eigenaren van slachterijen ook stemrecht hadden of zelfs in de stadsdoema zaten en moesten kiezen tussen algemeen en eigen belang. Ditzelfde gebeurde in Tbilisi, in het dagblad *Obzor* werd hierom met dedain gesproken over een vergadering van de doema waarin besproken werd dat slachthuizen buiten de stad moesten komen, de vraag was voor welke slachthuizen dit gold.²⁴⁶ Net als bij de belastingen op vastgoed moest het stadsbestuur een evenwicht vinden tussen individuele rechten en het algemeen belang.²⁴⁷

Leningen

Steden konden ook via leningen aan middelen komen, of verkapt lenen door een gemeentelijke taak te ‘leasen’ aan een partij. Lenen en bankieren waren in Rusland geen vanzelfsprekendheden. Pas vanaf de jaren 1860 mochten private banken in volledige (financiële) vrijheid handelen. In 1875 waren er in totaal 350 banken in Rusland die tezamen 1,5 miljard roebel in beheer hadden, in 1860 was dat nog 75 miljoen roebel. Gemeentes

²⁴³ Hendriksson, “Riga, Growth, Conflict and the Limitations of Good Government, 1850-1914” p. 186.

²⁴⁴ Hamm, “Continuity and Change in Late Imperial Kiev”, p. 89-90.

²⁴⁵ Corrsin, “Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City”, p. 138.

²⁴⁶ *Obzor* van 31 maart 1880. Letterlijk schrijft de journalist over de begrotingdiscussie waar het slachthuis besproken werd: Опять заседание думы и снова целый поток ни к чему не ведущих фраз!

²⁴⁷ Hendriksson, “Riga, Growth, Conflict and the Limitations of Good Government, 1850-1914”, p. 191.

begonnen ook met eigen banken, tegen 1880 waren er meer dan 80 gemeentelijke banken. De recessie van 1880 tot 1890 zorgde ervoor dat vooral gemeentelijke banken failliet gingen en de lokale overheid de rode cijfers indook. Andere financiële instanties die stadsbesturen ontwikkelden waren lommerds. Zo was de gemeentelijke lommerd van Charkov in 1891 zo'n succes dat de kas in drie maanden al leeg was. Er ging 50.000 roebel doorheen zodat de lommerdleiding bij de gemeente aan moest kloppen om weer contanten in de kluis te krijgen: uiteindelijk leende de gemeentelijke bank 200.000 roebel.²⁴⁸

De lokale overheden gingen zelf ook op zoek naar geld via leningen. In de jaren 1870 hadden provinciale hoofdsteden gemiddeld een schuld van 7000 roebel en kleinere steden ongeveer 2500 roebel. Tegen 1900 was dit al behoorlijk opgelopen: Odessa had een schuld van 1,07 miljoen roebel in de periode 1855-1899. In 1910-1914 was die schuld meer dan verdrievoudigd naar 3,81 miljoen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog hadden Baku en Kiev 'kleine' schulden met respectievelijk 0,6 miljoen en 1 miljoen roebels. Een middelgrote stad als Nizhni Novgorod had al een schuld van 2 miljoen en Moskou 3,5 miljoen.²⁴⁹ Alle steden staken zich zonder uitzondering in de schulden, in de periode 1908-1912 leenden ze bij elkaar 261 miljoen roebels, waarvan 196 miljoen via buitenlandse leningen.²⁵⁰

De nauwe banden tussen stadsbestuur en 'financiële' sector leidden soms tot wrijving, laat een zaak uit Tbilisi zien. In de krant *Obzor* werd op 1 april 1880 verslag gedaan van de – wederom chaotische – vergadering van de leden van de Vereniging van Algemeen Krediet Tiflis die op 30 maart 1880 de boeken naliepen.²⁵¹ De dagvoorzitter dhr. Evangulov had de ondankbare taak de overvolle vergaderzaal in toom te houden.²⁵² De verificatiecommissie kwam met een rapport aangeleverd door een zekere heer Ivanenko. De aanwezigen gingen tekeer en verweten hem dat hij het rapport van vorig jaar overgeschreven had, dat hij niet wist wat 'afschrijving' betekende en dat het rapport onnauwkeurig was. Toen moest het verkiezen van een nieuw verenigingsbestuur nog beginnen. Tegen het einde van de 'vergadering' nam burgemeester Matinov het woord en stelde dat het bankbestuur uitgebreid diende te worden, waarop men uiteindelijk tot een compromis kwam.²⁵³ Wat opvalt is de relatieve openheid van deze discussie en het feit dat er een flinke overlap zat tussen het stadsbestuur en de zakenlui.

²⁴⁸ Brower, *The Russian City*, p. 67-69

²⁴⁹ Skinner, "Odessa and the Problem of Modernization", p. 132 en R. Brower, *The Russian City*, p. 132.

²⁵⁰ M.F. Hamm, "The breakdown of Urban Modernization: A Prelude to the Revolutions of 1917" in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, p. 182-185.

²⁵¹ *Obzor*, 1 april 1880.

²⁵² De naam van de bank was *Тифлисскаго общества взаимноу кредита*, de vertaling valt aan te vechten.

²⁵³ In het dagblad *Obzor*, van 8 januari 1880.

Wat banken voor burgers betreft; voor particulieren werd lenen bij een bank ook mogelijk in deze periode. In Tbilisi opende de edelman Bagration-Mukhrasni een bank. Het blad *Troed* (letterlijk: Arbeid) geeft er op 23 januari 1889 hoog van op, omdat deze vorst geen banden met de lokale overheid had. Daarnaast verhaalde men dat in een ‘primitieve’ economie als die van Rusland nog geen grootbedrijven zijn die de kleinere bedrijven opeten.²⁵⁴ Het anti-kapitalisme is latent aanwezig in de redactie burelen en het stuk werd daarnaast doorspekt met sociologische en technische begrippen. Zoals een uiteenzetting over de primitieve staat van de Russische economie en de rol van arbeid ten opzichte van kapitaal, blijkbaar was daar een lezerspubliek voor.

Zoals hiervoor te lezen viel waren veel gemeentelijke voorzieningen indirect in handen van het stadsbestuur, met name als het ging om complexe technische voorzieningen als drinkwater of transport werden commerciële partijen ‘ingehuurd’.²⁵⁵ De gemeentelijke bestuurders van Tbilisi probeerden zo het waternet via obligaties aan te leggen, blijkt uit doemastukken van een vergadering van 20 juni 1888. Het ging om een aanzienlijk bedrag, 19.250 roebel. Dit alles moest via de lokale bank van krediet: de *Kredietnowo Obsjestwo*. Een aantal bijgevoegde brieven meldde dat deze bank de gemeente dwarsboomde. De bank had volgens de gemeentelijke secretaris te veel meerkosten in rekening gebracht: 318 roebel.²⁵⁶

Een andere spraakmakende ‘joint-venture’ met een ‘lening’ in Tbilisi was de aanleg van een trambaan. De tramlijn leek een molensteen om de nek van het stadsbestuur, als men de kranten erop naslaat, vooral omdat een lening van een buitenlandse uitbater en schimmige afspraken erg weinig opleverden voor de gemeentekas. In de krant *Novoe Obozrenieje* van 3 oktober 1890 werd een doemadiscussie besproken waarbij dhr. I Ivanenko betoogde dat – bij correcte lezing van het contract - de stad op termijn de tramlijnen wel over kon nemen van het Belgische bedrijf dat ze aangelegd had en uitbaatte, maar dat de afkoopsom gelijk stond aan het laatst verdiende bedrag en voor een periode van 48 jaar betaald diende te worden aan het Belgische bedrijf.²⁵⁷ Of dit echt in het contract gestaan heeft is niet geheel duidelijk, maar het toont aan dat Russische steden op dat moment erg afhankelijk waren van buitenlandse expertise. In Odessa waren ook Belgische kapitaalverstrekkers actief en in Baku was de olie-industrie in eerste instantie ‘in eigen handen’ – dat wil zeggen: Armeense - maar was het

²⁵⁴ *Troed*, 23 januari 1880.

²⁵⁵ Skinner, “Trends in planning practices: the building of Odessa 1094-1917”, in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*. (Lexington, 1976) p. 152.

²⁵⁶ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 7, stuk 75, *Tifliskoi Gorodskoi Oepravie*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

²⁵⁷ *Novoe Obozrenieje*, 3 oktober 1890

Zweedse Nobel vanaf 1873 de snelst groeiende marktpartij. In die tijd was Nobel het grootste oliebedrijf ter wereld en was zij al in 1883 verantwoordelijk voor 55% van de olie-export vanuit heel het Russische rijk. ²⁵⁸

Op 9 december 1890 verscheen er in *Novoe Obozrenieje* nog een artikel over de Belgische tram. Ditmaal met een berekening van de (vermoedelijke) winst aan de hand van een rapport van de aandeelhoudersvergadering in Brussel van het moederbedrijf van de Tiflis paardentram (Tifliskoi Konki). ²⁵⁹ Men berekende dat de omzet gestegen was met 37% in vijf jaar waarbij men woedend vaststelde dat er jaarlijks wel 100.000 roebel aan winst naar België verdwenen was, men rekende verder dat elke inwoner van Tiflis 1 roebel per jaar wegwierp, vanwege ‘de inconsistentie van de bestuurders en kapitalisten’ ²⁶⁰

Tabel 3, Winstcijfers van het Belgische trambedrijf in Tbilisi (bron: *Novoe Obozrenieje*, 9 december 1890).

1885 – 1886	545.104,90 francs
1886 – 1887	622.391,68 francs
1887 – 1888	686.971,19 francs
1888 – 1889	710.995,73 francs
1889 – 1890	747.663,62 francs

NB. De wisselkoers die het Belgische bedrijf aanhoudt is P 1 = 2,5 francs, de krant schreef dat dit niet klopte, omdat de koers P 1 hoger zou moeten zijn: 3,17 francs.

De journalisten kwamen er ook achter dat de paarden in de begroting van het Brusselse bedrijf opgenomen waren, men schatte de waarde van de 219 paarden totaal op 54.820 franc, per paard dus 250 franc, omgerekend was dit ongeveer 100 roebel. De journalist stelde smalend: ‘Iedere inwoner van Tiflis zal het met mij eens zijn dat de ratten (*kriesie*) die onze paardentrams trekken, nog niet de helft van dat bedrag waard zijn.’ Als men afgaat op het krantenartikel is het internationaal opererend trambedrijf een soort durfkapitalist. Het bedrijf trok veel geld weg uit transportconcessies en feitelijk was het als een lening, de stad kreeg dan wel een tramlijn, maar betaalde feitelijk woekerrente doordat alle winst naar Brussel ging.

²⁵⁸ Skinner, “Odessa and the Problem of Modernization”, p. 216 en Altstadt-Mirhandi, “Baku, Transformation of a Muslim Town”, p. 287.

²⁵⁹ *Novoe Obozrenieje*, 9 december 1890

²⁶⁰ Letterlijk ‘glasnich i kapitalistov’.

Om de ‘verspilling’ en bedragen in perspectief te plaatsen: de overheid gaf slechts een deel uit aan eigen kosten. Met betrekking tot Tbilisi valt in de laatste bladen van het archiefstuk ‘Protocollen en besluiten van stadsbestuur’ van 23 april 1879 te lezen hoe de jaarbegroting eruitzag. De bedragen per afdeling werden hier naast de lonen besproken: de hoofdarchitect en de hoofdboekhouder kregen ieder 1800 roebel, de klerken 180 tot 240 roebel. De burgemeester ontving 7000 roebel, de wethouders moeten het ieder met 3000 roebel doen. Het totale bedrag kwam op 54.280 roebel voor al het gemeentelijke personeel. Het gaat om meer dan 30 man in directe dienst, maar ook de stookkosten en maaltijden werden erin meegenomen.²⁶¹ Naast de vraag hoe steden aan geld kwamen en hoeveel de besturen aan zichzelf uitgaven is het voor de stelling van dit onderzoek interessanter om te kijken naar de échte uitgaven: wat gaven de stadsbesturen uit aan de ontwikkeling van de stad. Een modern en progressief bestuur is kenbaar door haar daden, wat waren dat voor daden in Tbilisi?

3.3 – DE VERZORGINGSSTAD

De stedelijke bestuurders waren in verschillende mate betrokken bij het lot van hun – minder bedeelde – stedelingen. Op het gebied van volksgezondheid, infrastructuur en onderwijs speelde de lokale overheid een actievere rol dan de centrale staat. Dit onderscheidde Rusland van de ‘socialere’ landen in West-Europa als Groot-Brittannië, Zweden en Duitsland. Ondanks de karige financiële steun van de staat wisten steden tussen 1870 en 1914 een inhaalslag te maken. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog besteedde het stadsbestuur van Sint-Petersburg 32 roebels per hoofd van de bevolking aan welzijn. Nog steeds veel minder dan Berlijn – 70 roebel – of Parijs – 60 roebel – maar het bedrag kroop wel in de richting van de uitgaven in Wenen: 50 roebel per hoofd. In Moskou waren de uitgaven ten behoeve van onderwijs in de periode 1877-1890 met 700% gestegen.²⁶² In deze paragraaf zal gekeken worden naar twee gebieden waarop het stadsbestuur in Tbilisi zich liet gelden: hygiëne en onderwijs. De situatie in Tbilisi zal vergeleken worden met Europese steden en vooral die in Rusland. Het Russische rijk had een aantal twijfelachtige hygiënistische ‘records’ en opvallende vermeldingen op haar naam staan in de negentiende eeuw.

²⁶¹ Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 6, stuk 73, *Protokolie i postavlenija gorodskoi*, uit het Nationaal Archief van Georgië. In hoofdstuk 1 werd al gewezen op de gemiddelde inkomens in het Russische rijk, voor een agent in 1860 was dat 150 roebel per jaar, voor een officier van politie 600 roebel.

²⁶² Hamm, “The breakdown of Urban Modernisation: A prelude to the Revolutions of 1917”, p. 185 en Brower, *The Russian City*, p. 157. Een kanttekening is wel op zijn plaats, het aantal basisschoolleerlingen waarvoor geen plek was steeg ook: van 600 in 1877 naar 2600 in 1890

Hygiëne in het Russische rijk

Moskou en Sint-Petersburg behoorden in de negentiende eeuw tot de smerigste steden van het continent. Alsof dat de leefbaarheid niet genoeg bemoeilijkte voor gewone stedelingen behoorden de huren van Sint-Petersburg zelfs tot de hoogste van Europa, terwijl de lonen vrij laag waren. Verder was Ruslands hoofdstad berucht om haar overbevolking – er waren 50.000 tweekamerappartementen met gemiddeld 4 bewoners – en kinderprostitutie.²⁶³ Moskou was in dit opzicht niet veel beter. Men kon daar een ‘hoek’ huren in een kamer en soms met het hele gezin tussen wildvreemden in één kamer wonen.²⁶⁴ Gemiddeld woonden er 8,5 personen in een wooneenheid in Moskou. Dit getal werd voor het eerst opgetekend in 1882, in 1912 was deze woondichtheid nog steeds 8,5. Ter vergelijking, in 1912 woonden er in Berlijn 3,9, Wenen 4,2 en Londen 4,5 personen per wooneenheid.²⁶⁵

De sterftcijfers zijn evenwel schokkender: in 1886 was 38% van de sterfgevallen in Sint-Petersburg ziekte-gerelateerd, in 1908 was dit gestegen tot 47%.²⁶⁶ Kijkt men naar kindersterfte dan was Rusland cynisch gezegd ‘kampioen’. Moskou ging van 36 sterfgevallen per 1000 geboortes voor 1868, naar 27,1 per 1000 rond 1872 naar 24,2 per 1000 in 1910.²⁶⁷ In Warschau was het in 1882 wel 36,5 per 1000. Waarbij buitenechtelijke kinderen, 44 per 1000, slechter af waren dan wettige kinderen, 29 per 1000.²⁶⁸ Plaatst men dit in Europees perspectief voor de periode 1881-1910 dan had Moskou een daling in kindersterfte van 17,1%, Sint-Petersburg 22,3%, Parijs 28,3% en alle andere grote Europese steden meer dan 30%.²⁶⁹ De Russische steden hadden in de Europese context een grote achterstand op het gebied van hygiëne en welzijn.

Ziekenhuizen

Ziekenzorg en hygiëne waren in eerste instantie een taak van de kerk en goedwillende welgestelden die zo hun vroomheid toonden. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelden zich drie visies op publieke hygiëne en de zorg voor zieken, armen en de naaste in het algemeen. Allereerst was er de fatalistisch-vrome kijk op de zaken: het is Gods wil dat er armen, ziektes en ellende zijn zodat wij goede werken kunnen doen, maar ook doordrongen raken van de zondigheid van dit bestaan. Een andere visie was dat er een staatstaak lag op het

²⁶³ Hamm, “The breakdown of Urban Modernisation: A prelude to the Revolutions of 1917 “, p. 196.

²⁶⁴ Bradley, *Muzhik and Muscovite*, p. 211.

²⁶⁵ Bradley, *Muzhik and Muscovite*, p. 196.

²⁶⁶ Bater, “Between Old and New, St. Petersburg in the Late Imperial Era”, p. 59.

²⁶⁷ Bradley, *Muzhik and Muscovite*, p. 223 en Bradley, “Moscow, From Big Village to Metropolis”, p. 15.

²⁶⁸ Corrsin, “Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City”, p. 131.

²⁶⁹ Bradley, *Muzhik and Muscovite*, p. 24

gebied van hygiëne. Dit werd onderschreven door progressieven als de ‘verlichte’ bureaucraten, de intelligentsia en vooruitstrevende industriëlen, maar ook door behoudende ambtenaren. Behoudende ambtenaren zagen hygiëne als een onderdeel van ‘orde’, een schone stad was een teken van de staatsorde. Vuil was zodoende een anarchistische belediging, ja zelfs een profane uitdaging, van de eer en macht van de staat. Progressieven daarentegen zagen het als een menselijke of humane plicht om barmhartigheid te tonen en als teken van beschaving om voor goede ziekenhuizen en fris water te zorgen.²⁷⁰

Naast de drie motieven waren er meer verschillen in Rusland: tussen grote en kleine steden, tussen stad en platteland. Een stad als Moskou had een ruim budget en kon bevolkingsgroei bijbenen. Men besteedde daar in 1881 ruim 50.000 roebel aan welzijn, in 1914 was dat bedrag gegroeid tot 1,2 miljoen roebel.²⁷¹ Het matig bestuurde Kiev was op dit gebied nog beter voorzien (zie tabel 4), door de aanwezigheid van een goede medische faculteit. Er waren daar vrij veel artsen actief. Een kleine stad als Dvinsk (Daugavpils) had logischerwijs minder te besteden, maar het bestuur van Dvinsk had ook andere prioriteiten, men besteedde daar 118.000 roebel aan het inkwartieren van soldaten en maar 4800 aan welzijn.²⁷² Op het platteland was de situatie nog nijpender. Artsen waren soms verantwoordelijk voor complete provincies, waarbij het bestaan als plattelandsdokter weinig aantrekkelijk was: geïsoleerd in de provincie, slecht betaald en omringd door bijgelovige boeren en *inorodsty* die soms moorddadig werden. Tijdens de cholera-epidemie van 1892 werden van Astrachan tot Bukhara artsen aangevallen, ziekenhuizen in brand gestoken en medici vermoord, omdat de menigte hen verdacht van het verspreiden van de ziekte en moderne methodes niet begreep.²⁷³

Een typisch element in de gezondheidszorg voor de Russische Revolutie was de functie van de *feldsher*, een soort combinatie van arts in opleiding, verpleegkundige en veldwachter. Deze wisselend medisch geschoolde mannen en vrouwen waren vaak het enige medische personeel in een uitgestrekt gebied. De verhoudingen tussen de ‘echte’ medici – de universitair geschoolde artsen – en ‘halfgeschoolde’ *feldshers* waren slecht. Artsen keken op hen neer en praktijkervaring op het platteland werd weggewuifd. In de eerste jaren van de Sovjet-Unie werden de *feldsher* ‘gedegradeerd tot verpleegkundigen.’²⁷⁴ Het is goed om te realiseren dat de

²⁷⁰ Brower, *The Russian City*, p. 136-139.

²⁷¹ Bradley, “Moscow, From Big Village to Metropolis”, p. 26

²⁷² Hamm, “The breakdown of Urban Modernisation: A prelude to the Revolutions of 1917”, p. 184.

²⁷³ Brower, *The Russian City*, p. 206.

²⁷⁴ S. C. Ramer, “Professionalism and Politics: The Russian Feldsher Movement, 1891-1918”, in H.D. Balzer (ed.), *Russia's Missing Middle Class: The Professions in Russian History*, p. 117-142

verschillen tussen steden niet alleen door bestuur, maar ook door onbegrip tussen standen en door de geografie van Rusland bepaald werden. Zoals het voorbeeld van de *feldsher* toont.²⁷⁵

Tabel 4, aantal artsen ten opzichte van het aantal inwoners in 1904

Oekraïne (grenzen 1991)		Rest van het keizerrijk	
Kiev	1 op 701	Baku	1 op 3546
Kharkov	1 op 521	Moskou	1 op 837
Nikolaev (Mykolaiv)	1 op 1375	Riga	1 op 896
Odessa	1 op 837	Saratov	1 op 2082
Zhitomir	1 op 3175	Samarkand	1 op 16340

Bron, M.F. Hamm, 'Continuity and Change in Late Imperial Kiev' in M.F. Hamm, ed. *The City Late Imperial Russia*, p.90.

In Tbilisi werd het welzijnswerk van de stadsbestuurders kritisch gevolgd. Niet alleen door *Novoe Obozrenieje*, maar ook door het Armeense politiek-literaire weekblad *Westnik Kavkaz* (letterlijk: Nieuws van de Kaukasus).²⁷⁶ Het blad deed het literaire in haar ondertitel eer aan door een kleurrijke reportage van een journalist te plaatsen die in januari 1882 in het ziekenhuis beland was met tekenen van syfilis – dé ziekte van de negentiende-eeuwse *gentleman*. De man gaf daar zijn ogen de kost. In eerste instantie was het zijn reukorgaan dat aangetast werd; nog niet door de syfilis maar door de tabak, al zijn zaalgenoten pafden dat het een lieve lust was. De ramen konden er niet open en wie het waagde de zware kozijnen omhoog te krijgen viel het gegrom van zijn zaalgenoten ten deel. Daarnaast scheen het personeel de kantjes ervan af te lopen. De artsen wensten dat de patiënten regelmatig gewassen werden, maar er waren altijd obstakels voor het personeel om de zieke in de teil te krijgen. Ook at het personeel het vette vlees uit de koolsoep voordat de patiënten een hap kregen en ga zo maar door. De hoofdarts Galbik scheen net zomin te deugen als de verplegers, de beste man kwam maar tweemaal per maand in het ziekenhuis. Zelfs de goedbedoelende dokter Rosenbaum kon weinig verlichting bieden, illustreerde de journalist in zijn relaas. Hij

²⁷⁵ Daarnaast was de geneeskunde wereldwijd aan grote verandering onderhevig. Met het voortschrijdend inzicht in de geneeskunde kwam men er in het midden van de negentiende eeuw achter dat niet zozeer de 'miasma's' of kwade dampen – zoals nachtdamp – maar wat het lichaam in en uitkomt ziektes kan verspreiden. Ziektes als de cholera, diarree en zo voort hingen nauw samen met slechte afvoer van afvalwater en toevoer van schoon water.

²⁷⁶ *Westnik Kavkaz*, de redactie geeft een verantwoording, lijst van doelstelling of 'mission statement' op 6 december 1879.

somde op dat met beroerde lucht, matig voedsel en slechte hygiëne de patiënt zieker het hospitaal verliet dan erin kwam.²⁷⁷

Niet dat het stadsbestuur van Tbilisi geheel onbekend was met de eisen van een ziekenhuis. Uit een gemeentelijk debat valt op te maken dat de doema wel degelijk oog had voor een hygiënische locatie. Uit stukken die naar het stadsbestuur werden gestuurd op 15 oktober 1883 bleek dat men een pand wenste te huren voor een hospitaal met apotheek, men wenste er ongeveer 1000 roebel aan te besteden. Met name een gebouw in de wijk Avlabar bezorgde kopzorgen. Het pand dat beschikbaar was bij een oude poort werd omgeven door modderige wegen, men gooide er de behoeftes en afval op straat en het stonk er vreselijk. Daarnaast zat er in het pand een kroeg in de kelder en was het gehele gebouw veel te donker. Men stelde dat geen 'nette dame' haar kinderen hiernaartoe zou brengen. De raad vroeg de burgemeester om te kijken naar een voormalig politiebureau in de buurt van de wijk dat geschikter zou zijn.²⁷⁸

Waterleidingen

Naast ziekenzorg was de aan- en afvoer van water een belangrijk hygiëne-thema. In heel Rusland werd ook gewerkt aan deze infrastructuur, maar de wijk waarin men woonde bepaalde of men de beschikking had over riolering en schoon drinkwater. Zo was in Warschau in 1914 bijna de gehele westelijke stad voorzien van waterleidingen, maar de oostoever van de Vistula maar voor 2/3. Wat de riolering betreft was het verschil nog groter, 80% aan de westoever en 28% aan de oostoever.²⁷⁹ Ook in Odessa waren dit de verhoudingen, in 1902 was 92,1% van de woningen in de chique wijk Bulvarnie aangesloten op het waternet, in de arme wijken Slobodka Romanovka en Peresyp was dat minder dan 30%.²⁸⁰ In Riga duurde het tot 1910 voor de minder chique wijken buiten het centrum en de ring op het waternet aangesloten werden.²⁸¹ In Kiev haalde men in 1871 nog water uit de vervuilde Dnepr en was het rioolbedrijf tot 1909 in private handen. Er was ook een groot verschil in de economische aanpak van het waternet. De stad Warschau wist in 1914 per jaar 2 miljoen roebel winst te maken met het semipublieke waterbedrijf, de stad Kiev nul roebel.²⁸²

In Tbilisi werd eveneens een waternet aangelegd: de stad stelde in 1886 prijslijsten op die bij de watertappunten gebruikt konden worden. Er moest daarbij rekening gehouden worden met

²⁷⁷ *Westnik Kavkaz*, 5 mei 1882.

²⁷⁸ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 6, stuk 116, *Perepiska ob otkritki otdelenie*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

²⁷⁹ Corrsin, "Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City", p.138.

²⁸⁰ Skinner, "Odessa and the Problem of Modernization", p. 222.

²⁸¹ Hendriksson, "Riga, Growth, Conflict and the Limitations of Good Government, 1850-1914", p.184.

²⁸² Hamm, "Continuity and Change in Late Imperial Kiev", p 89, 101.

de draagkracht van de afnemer – plat gezegd konden mensen uit arme wijken tegen een lager tarief, of zelfs gratis, een bepaalde hoeveelheid emmers water tappen. De prijzen liepen uiteen van 0,25 tot 8 kopeken. Daarnaast werd door het stadsbestuur ook een heel reglement opgesteld over verzegelde watermeters in gebouwen met één of meerdere woningen. Op het rommelen met de watermeter stond een boete die op kon lopen tot 200 roebel. Ook werd het doorverkopen van tapwater bestraft.²⁸³ In de krant *Novoe Obozrenieje* werd in een artikel het daaropvolgende debat in de doema besproken. Het stadsbestuur wenste een strikte naleving van wetten en regels. De doema zag niets in hoge boetes en vond de prijs die het stadsbestuur voor water vroeg ook te hoog. Men werd het wel eens over regels voor het gebruik van water bij brand en voor pleinen en tuinen.²⁸⁴ Ondanks de lijst aan regels en voorzorgsmaatregelen ging het toch wel eens fout. Zo stond in de *Novoe Obozrenieje* van 25 november 1890 dat een leiding geknapt was. De journalist van dienst mopperde flink over het geleverde broddelwerk.²⁸⁵

Veeziektes

Vanuit de centrale overheid was er ook bemoeienis met hygiëne. Op een specifiek terrein vonden ambtenaren de tijd en noodzaak om de stad Tbilisi – en waarschijnlijk andere steden – te beleren. Een document dat in februari 1885 vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken naar het stadsbestuur van Tbilisi gestuurd werd biedt een interessante inkijk in de verhoudingen tussen staat en stad. Het ministerie bemoeide zich namelijk actief met het stadsbestuur vanwege een landelijke uitbraak van veeziektes.²⁸⁶ De lokale bestuurders kregen de opdracht om alle paarden te controleren op neusuitvloeiingen, gezwollen lymfeklieren en andere symptomen. De dieren mochten niet verkocht of verplaatst worden, ook niet als kadaver. Het beleidsstuk ging in op allerlei mogelijke situaties, zo werd onder punt negen uitgelegd hoe de stal gereinigd moest worden, onder andere met chloor- en zwavelhoudend gas. In geuren en kleuren werden allerlei scenario's en problemen van oekazes voorzien.²⁸⁷

Het heetste hangijzer – wie betaalt de vergoeding als een paard afgemaakt wordt – werd met krullerige woorden bij de *zemstvo*- en stadsbesturen neergelegd. In de geest van zijne

²⁸³ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 7, stuk 76, *Tifliskoi Gorodskoi Oepravie*, uit het Nationaal Archief van Georgië. Met daarin het *Ministerstvo Vnoetrenich Del, departament politsii, no 2. 11 sentjabr 1886, no. 2657.*

²⁸⁴ *Novoe Obozrenieje*, 2 en 3 oktober 1890.

²⁸⁵ *Novoe Obozrenieje*, 25 november 1890.

²⁸⁶ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 6, stuk 137, *Tsirkoelarie Ministersvov zasedanie doemie po*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

²⁸⁷ In hetzelfde fond/archiefstuk is een gemeentelijk document over belastingen op windmolens gestopt, het verband is mij enigszins onduidelijk, een uitleg van de archivaris ontbreekt.

hoogheid, de meest goedmoedige en gulle soeverein, zullen de lokale bestuurders opdraaien voor de kosten. Opvallend genoeg werd de praktische uitvoerbaarheid niet erg in acht genomen. De stad Tbilisi kreeg simpelweg een gedrukt standaard-traktaat toegestuurd met een lijst van kenmerken van de veeziekte en wat men wel en niet mocht doen. Voor de historicus is dit handig, het is immers goed leesbaar, maar het roept wel de vraag op of men op het ministerie nadacht over de lokale verschillen en taboes. De geldkwestie is ook tekenend, net als bij leger en politie had het stadsbestuur weinig in te brengen, maar moest het wel betalen voor deze zaken van staatsbelang.

Onderwijs

Onderwijs was een ander gebied waarop de overheid het primaat had, maar waar gemeentes en andere lokale groepen eind negentiende eeuw invloed kregen. De wisselwerking tussen industrialisatie, de vraag naar geletterd personeel, de uitdijende bureaucratie en het onvermogen van de ministeries om voldoende scholen te openen leidde ertoe dat steden wat invloed kregen op onderwijs, zolang het de staat uitkwam.

Het Russische onderwijsstelsel was net als de rest van de samenleving ingedeeld naar stand. De adellijke elite kon een Europees studieprogramma doorlopen met gymnasia als middelbare onderwijs. De pienterste jonkers konden doorstromen naar universiteiten in het binnenland: Sint-Petersburg (opgericht in 1724), Moskou (1755), Kazan (1804), Charkov (1805) of de door Duitsbalten gedomineerde universiteit van Wilna of Vilnius (1579).²⁸⁸ De allerbesten – en rijksten – konden naar het buitenland. Voor minder bedeeden – financieel en intellectueel – lag een carrière in de marine of landmacht in het verschiep via de militaire academie. Voor ‘de rest’ van de niet-horigen - priesters, kooplui en *mesjtsjanstvo* - die het zich konden veroorloven, waren er de seminaries en de door geestelijken geleide scholen. Een kerkelijke carrière was niet prestigieus, maar veel niet-adellijke ouders hoopten dat hun zoon via de kerkscholen wellicht de ambtenarij in kon rollen als klerk en zo een *tsjin* – rang met privileges of zelfs een titel – kon verkrijgen. Carrière buiten de staat werd onmogelijk geacht. Dit leidde tot problemen met de komst van de Industriële Revolutie in Rusland aan het einde van de eeuw.

Om te voorzien in technisch personeel richtten industriëlen hierom zelf technische instituten op waar ingenieurs opgeleid werden. De universiteiten waren vooral gericht op ambtelijke vaardigheden als rechten, de vele talen van het land en het in toom houden van

²⁸⁸ De universiteit van Tartu/Dorpat had ook gemeld kunnen worden, maar deze universiteit heeft een wat turbulente geschiedenis en is enkele keren gesloten door de Russische autoriteiten.

ondergeschikten. De nieuwe technische scholen trokken meer ‘gewone’ onderdanen aan dan edelen. Voorbeelden van dit schooltype waren de prestigieuze spoorweginstituten van Kiev waar hoge ingangseisen golden, maar een carrière als ingenieur verzekerd was voor slimme en ijverige leerlingen.²⁸⁹

Voor de niet-Russische groepen was er nog een andere mogelijkheid tot scholing, mits men voorzien was van een ‘diaspora-netwerk’ (en geld). Duitse, Armeense en Poolse studenten konden naar ‘broeders’ in West-Europa als daar voldoende middelen en contacten waren.²⁹⁰ De Russische staat vreesde, vaak terecht, de nationalistische en radicale neigingen van de terugkerende studenten. Overigens gold dit ook voor binnenlandse ‘uitwisselingsstudenten’, de Georgische mensjewieken ontstonden op universiteiten in Rusland en brachten de ideeën na afstuderen terug in Transkaukasië.²⁹¹

Gemeentes en stadsbesturen hadden voor het grootste deel van de negentiende eeuw niet veel te zeggen over het lokale onderwijs. Dit veranderde met het beleid van minister van onderwijs graaf D.A. Tolstoj (1823-1889), paradoxaal genoeg gaf het beleid van deze reactionair de gemeentes juist meer invloed. Hij gaf vanaf 1872 gemeentes de mogelijkheid scholen op te richten en vanaf 1875 mochten zij ook de financiering van scholen regelen. Het ministerie bepaalde echter het lesprogramma, maar gemeentes hadden invloed op de diepgang of breedte van het vakkenpakket. Het ging hierbij vooral om primair onderwijs waarbij men scholen met één tot vier klassen kon oprichten. Rijke steden kozen voor de vier-klassen school waarbij er meer op maat lesgegeven kon worden. Burgerlijk initiatief kwam ook op, de betrokken stedelingen zamelden regelmatig geld in ter ondersteuning van onderwijs voor kinderen en volwassenen.²⁹² Een beroemd voorbeeld is het volwassenenonderwijs in Sint-Petersbrug: de schatrijke gravin Panina financierde van 1891 tot 1914 een modern verenigingsgebouw met auditorium, theater, leeszaal, theehoek en klaslokalen ten behoeve van de arbeiders in de stad.²⁹³

Ook in Tbilisi was er filantropie, zo ontving burgemeester Matinov in maart 1884 een brief van de executeur van een zekere dokter I.A. Markudov die geld naliet ten behoeve van de ontwikkeling van de stedelijke ambachten. Men doet navraag en zijn weduwe K.A. Tukanova

²⁸⁹ Hamm, “Continuity and Change in Late Imperial Kiev” p 103-107 en Brower, *The Russian City*, p. 161.

²⁹⁰ De Duitse studenten konden uiteraard naar Duitsland en haar voorlopers, Armenen, Polen konden gebruik maken van de omvangrijke Poolse en Armeense gemeenschappen in onder andere Frankrijk.

²⁹¹ Suny, *The Making of the Georgian Nation*, p. 144-146.

²⁹² Brower, *The Russian City*, p. 154-155.

²⁹³ A. Lindenmeyr, “Building Civil Society One Brick at a Time: People’s Houses and Worker Enlightenment in Late Imperial Russia”, in *The Journal of Modern History*, Vol 84, No 1, (March 2012), p. 11-30. Gravin Panina was familie van de beruchte reactionaire bureaucraat graaf Panin, één van de belangrijkste adviseurs van Alexander II.

bevestigde dit, het gaat om wel 1000 roebel. Ook gepensioneerd luitenant I.A. Amirov doneerde geld, hij schonk 1000 roebel aan een handwerkschool.²⁹⁴ In de literatuur over de Kaukasus en Transkaukasusië richt men zich niet erg op de onderwijsvraagstukken, wat overigens niet vreemd is. Tbilisi had geen universiteit waardoor welgestelde en getalenteerde jongeren naar Europees Rusland of het buitenland vetrokken voor hun studie. Het hoger onderwijs werd buiten het stadsbestuur om via de kerk geregeld, Tbilisi had vanaf 1817 een seminarie. Dit seminarie was echter van de Georgisch-orthodoxe kerk, een ander snit dan de Armeens-orthodoxe kerk. Armenen en Georgiërs volgde zo onderwijs in hun gescheiden werelden.

Wel is het één en ander te vinden over lager en middelbaar onderwijs in de kranten van Tbilisi. Zo schreef *Novoe Obozrenieje*, op 2 oktober 1890 dat er heibel was in het bestuur van een school met de naam 'Nikolaev'.²⁹⁵ De schoolvoorzitter had de ouders boos gekregen door te verzwijgen dat hij – tegen de regels in – ook penningmeester was en rommelde met de boekhouding. Dezelfde krant maakte op 12 december 1890 melding van een studiebeurs voor studenten, vernoemd naar graaf Loris-Melikov, de Armeense en tevens laatste minister van Binnenlandse Zaken van Alexander II.²⁹⁶ Een dag later (13 december 1890) stond er een bericht over studiebeurzen, het stadsbestuur verhoogde het jaarlijkse bedrag tot 400 roebel.²⁹⁷ Een student die in Sint-Petersburg op een technische hogeschool zat – een zekere Ernst Sikard – verzocht om een aanvulling en ontving prompt 200 roebel om te kunnen blijven studeren. Een paar weken eerder – op 24 november 1890 – wijdde de krant een artikel aan de slechte staat waarin het Tweede Gymnasium zich bevond.²⁹⁸ Het pand was vochtig, vies en tochtig, waardoor de leerlingen ziek werden. Het stadsbestuur moest eigenlijk ingrijpen, maar de welgestelde ouders van de gymnasiumleerlingen kwamen naar de doema om te melden dat zij het geld zouden inzamelen voor een nieuw gebouw, zolang het bestuur maar de grond leverde.

Betrokkenheid van burgers bij armere scholieren kwam ook voor. Zo schreef het dagblad *Obzor* op 12 januari 1880 dat de theaterdirecteur G. Palm een liefdadigheidsavond organiseerde met de Joodse Filantropische Vereniging om geld in te zamelen voor de Joodse armenschool.²⁹⁹ Dit gebeurde meer, het comité van de Armeense vereniging van liefdadigheid

²⁹⁴ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 7, stuk 33, *Tifliskoi Gorodskoi Oepravie*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

²⁹⁵ *Novoe Obozrenieje*, 2 oktober 1890.

²⁹⁶ *Novoe Obozrenieje*, 12 december 1890.

²⁹⁷ *Novoe Obozrenieje*, 13 december 1890.

²⁹⁸ *Novoe Obozrenieje*, 24 november 1890.

²⁹⁹ *Obzor*, 12 januari 1880, Men voerde aldaar de 4-akter van N.A. Potechin op: *Huuque dyxom*, let. *De bedelaars benauwdheid*.

hield een toneelavond met 612 roebels als resultaat, helaas waren de onkosten 215 roebels en 15 kopeken. De krant *Novoe Obozrenieje* vermeldde hierbij dat de edelman N.I. Amatuni spontaan aanbod 55 roebel van deze kosten op zich te nemen.³⁰⁰ Dit klinkt weinig spectaculair – adellijke dames in liefdadigheidsclubjes, toneelstukjes in scholen en geldinzamelingen. Let wel, in een land zonder burgerlijke traditie, waarover Catharina II zich nog beklaagde, is het bijzonder dat er in minder dan een eeuw een maatschappelijk buitenkerkelijk of seculier middenveld ontstond. Er dook hier een onverwacht element op in de kranten, namelijk ‘burgerschap’, er waren ouders, leraren, schoolbesturen en leerlingen betrokken bij hun school. Ze wensten goed bestuur, werkten mee aan de financiering en dit werd opgevangen en beschreven door een progressieve krant.

Armeens burgerschap?

Was dit beleid vooruitstrevend genoeg voor de journalisten en kiezers? Dit brengt ons terug naar het begin van dit hoofdstuk: de val van burgemeester Matinov. In december 1890 eindigde de politieke carrière van burgemeester Matinov. De journalisten van *Novoe Obozrenieje* trokken alle registers open en gingen in die maand vol op het orgel in de krant om hun ongenoegen over het stadsbestuur van de jaren 1880 te luchten.³⁰¹ Het bestuur werd beschreven als een naïeve en hysterische dame die schijnbaar gewonnen heeft, maar toch haar troefkaarten te vroeg verspeeld had. In werkelijkheid was het verlies van Matinov niet gelijk duidelijk. Er was veel geharrewar over de burgemeesterskandidaten, geen enkele leek in staat om een meerderheid te behalen. Een patstelling, maar uiteindelijk hadden Georgische, Russische en ontevreden Armeense leden van de doema een nipte meerderheid. Met 2 stemmen meer dan de ‘zijn partij’ verloor Matinov. Hierop trad Matinov in arren moede af in 1891 om opgevolgd te worden door zijn protegé Poghos Izmailian, die vervolgens ook weggestemd werd.

Wie wel de steun van de meerderheid van de 62 doemaleden kon wegdragen was een geheel ander verhaal. Het duurde tot april 1891 voordat er een compromiskandidaat kwam: de politiek maagdelijke Armeens-Georgische vorst Argutyán-Dolgoruki. Zijn familie was oud en respectabel en hij was tot dan toe bekend om zijn boekenverzameling. Hij werd bovenal geroemd om het feit dat het niet duidelijk was in welke politiek-nationale groep hij ingedeeld kon worden. In 1892 trad deze vorst alweer af vanwege de tegenhervormingen van Alexander

³⁰⁰ 30 november 1890, in de alinea (p. 65) over de discussie over de bank van krediet in de doema was ook een vorst Amatuni aanwezig als één van de sprekers. Wellicht dezelfde persoon.

³⁰¹ *Novoe Obozrenieje*, 4 december 1890.

III om vervolgens nog tweemaal burgemeester te worden als er geen burgervader voorhanden was.³⁰²

Was het Armeense stadsbestuur nu 'liberaal', burgerlijk, modern en democratisch? De vraag of het werkelijk een politiek-liberaal stadsbestuur was is lastig te beantwoorden, er zijn immers geen dagboeken of politieke pamfletten te vinden in de krantenartikelen of archiefstukken. Misschien dat de Armeense bestuurders één van de werken van John Stuart Mill of Benjamin Constant thuis hadden liggen, wie weet. Wat wel kenbaar is zijn de activiteiten van het stadsbestuur. De inzet om de levensomstandigheden in een stad te verbeteren getuigt van een moderne kijk op stadsbestuur. Niet het fatalistisch conservatisme, noch het Verlicht 'schone schijn' verfraaien van gevels, maar het praktische en onflatteuze 'zemstvo-liberalisme', wat terug te zien was in het aanleggen van waterleidingen, controleren van slachthuizen. Zoals in veel Russische steden én Tbilisi.

In dat laatste opzicht kan men zeggen: ja, het bestuur was liberaal omdat het geloofde in vooruitgang door techniek, hygiëne en onderwijs. Burgerlijk omdat de leden van de partijen en bestuurders in de regel afkomstig waren uit groepen die als 'bourgeois' of 'middenklasse' te bestempelen zijn. Het bestuur was ook burgerlijk doordat het in de publieke ruimte het debat aanging. In de doema, maar ook in de kolommen van de kranten ging men elkaar met de pen te lijf op basis van argumenten en feiten. Was het modern en democratisch? Tot op zekere hoogte, het laatste was afhankelijk van de Russische staat die met censuskiesrecht, het afbreken van gildes en stringente wetgeving politieke organisatie onmogelijk maakte. Desondanks wist de kleine maar opkomende burgerij haar plek te veroveren in het stadsbestuur en het bestel.

Hoe het Matinov verging is deels in nevelen gehuld, hij verliet uiteindelijk Tbilisi en stierf in 1909 te Parijs. In de jaren 1890 had hij rijkdom vergaard in de visserij en olie-industrie. Zijn exacte vermogen was niet bekend, maar hij liet 200.000 roebel na aan de stad Tbilisi ten behoeve van alle inwoners.³⁰³ In een tijd waarin nationalisme de hele Russische maatschappij binnensloop en zelfs armenzorg, weeshuizen en goede werken langs etnische lijnen liepen was dit gebaar bijzonder, ja, wellicht zelfs liberaal en getuigend van burgerschap.

³⁰² Karapetyan, Book 5, *Mayors of Tiflis (Tbilisi)*, p 78-80.

³⁰³ Karapetyan, Book 5, *Mayors of Tiflis (Tbilisi)*, p 74.

Conclusie

Het late Russische keizerrijk (1855-1914) vormde geografisch en historisch een randgebied in de moderne wereld van het Belle Époque (1870-1914). In het populaire beeld was Rusland archaïsch en niet-nationaal zoals die andere (zogenaamd) ‘tanende’ rijken van die tijd: het Ottomaanse rijk en Oostenrijk-Hongarije. Tezelfdertijd werden deze staten wel degelijk beroerd door de Franse en Industriële Revolutie. In Rusland beïnvloedden deze veranderingen de gehele samenleving, van de bevrijde horige die fabrieksarbeider werd tot de Russische *literati*. De tsaren, hun adviseurs en hun bureaucraten dienden hierop te reageren, maar initieerden deze verandering ook. De belangrijkste speler in het schouwspel van de modernisatie was de burger, de kapitalistische *bourgeois* enerzijds en de verlichte *Bildungsbürger* anderzijds. Zonder burgers, maar vooral burgerschap, zou er geen moderne en liberale samenleving zijn.

Het probleem met het Russische rijk – en andere onvrije maar semi-moderne staten in de negentiende eeuw – is dat er wel moderne ontwikkelingen waren zoals industrialisatie, wetenschappelijke ontdekkingen en een stedelijke cultuur, maar volgens historici als R.E. Pipes geen bourgeoisie, middenklasse of burgerij. Ook historici als H.D. Balzer en sociologen als B. Moore jr. stellen dat Rusland geen burgerij had. Het hoofdargument tegen het bestaan van een tsaristische burgerklasse valt uiteen in drie delen: allereerst was het autocratische regime inherent antiliberaal en antiburgerlijk. Daarnaast was het rijk te archaïsch door haar omvang, agrarische economie en multi-etnische karakter. Het derde tegenargument is dat er wel een burgerij was, maar dat deze zo klein was en zo geconcentreerd in enkele steden dat haar rol in de geschiedenis verwaarloosbaar is. Een liberaal-democratisch burgerschapsideaal was al helemaal ver te zoeken in tsaristisch Rusland.

Toch is hierop het nodige aan te merken, de modernisering van Rusland vóór 1917 is niet enkel toe te schrijven aan krachten van buiten of calculerende en breidelende bureaucraten. De bewijslast valt hierbij ook om te keren. Wat als er in een uithoek van het rijk het burgerschap zich ontwikkelde. Als dit al te vinden was onder groepen die vóór de komst van de Russische overheersing geen notie van burgerschap hadden. De historicus R.G. Suny beschrijft in zijn studies over Transkaukasië dat in de belangrijkste stad van deze regio – Tbilisi – zich onder de Armeense minderheid een bourgeoisie ontwikkelde. Deze Armenen roeiden tegen de stroom in, ze werden omringd door reactionaire Russische bureaucraten en wantrouwige Georgiërs, van de edelen tot de horigen.

Dat deze Armenen zich konden ontwikkelen tot een burgerij was een combinatie van de lokale en imperiale ontwikkelingen. De Armenen waren historisch goed geëquipeerd als de lokale urbane koopmansklasse. Daarnaast waren de stedelijke hervormingen van Alexander II en in mindere mate diens voorgangers onmisbaar. De invoering van een stadsdoema in 1864 en het censuskiesrecht in 1870 betekenden dat de welgestelde 'plebejers' stemrecht kregen én zitting mochten nemen in het stadsbestuur. Waar voorheen de aristocratie de dienst uitmaakte, waren het nu de *self-made-men*, van de geschoolde jurist tot de fabrieksdirecteur. Uit dit onderzoek blijkt dat de Armeense kooplui, fabrieksbazen en andere bemiddelde stedelingen deze kans met beide handen aangrepen en zich als burgers mengden in het stadsbestuur, publieke domein en publieke debat. Niet zoals een oligarchische club van 'kapitalisten', maar als burgers. Dit komt duidelijk naar voren in het bronmateriaal. Er zijn drie elementen die de aanwezigheid van burgerschap – in de Habermassiaanse zin van het woord – aantonen: burgerlijke politieke betrokkenheid, een publiek debat en betrokkenheid van het bestuur en burgers bij het welzijn van de maatschappij.

Het eerste element komt duidelijk naar voren tijdens de doemaverkiezingen in het najaar van 1890 zoals beschreven in de krant *Novoe Obozrenieje*; de mannen die mochten kiezen maakten in groten getale gebruik van de mogelijkheid en gingen in discussie met de machthebbers. Het was chaotisch, ruw en theatraal, maar de stemming en discussie over de uitslag toont betrokkenheid en besef van hetgeen op het spel stond: de koers van de stad, de échte invloed die men kon uitoefenen, kortom: de toekomst. Deze discussie werd in de openbaarheid gevoerd en kon door een krant onomwonden beschreven worden. Dit brengt het tweede element naar voren: het publieke debat. Dat niet alleen plaatsvond van man tegen man in de kieszaal of doema, maar ook indirect en intellectueel in de krantenartikelen. Zonder publieke ruimte om ideeën uit te wisselen is burgerschap onmogelijk. Het derde en laatste element is de maatschappelijke betrokkenheid van het bestuur en de bevolking. Zo was het stadsbestuur zich terdege bewust van de hygiëne en volksgezondheid van de stad: dat een goed ziekenhuis meer was dan een gebouw met artsen, maar dat er ook onderzocht moest worden of het wel schoon was en of de burgers er wel gebruik van zouden maken. Uit overheidsstukken blijkt dat de keuze van een te bouwen ziekenhuis niet alleen van de kosten, maar ook van de omgeving afhing: een burger moest wel in de gelegenheid zijn om een hospitaal te bezoeken; daarom kon het niet in een goedkoop gebouw in een achterbuurt komen.³⁰⁴

³⁰⁴ Tifliskaja Gorodskaja Oepravie, Fond 192, beschrijving 6, stuk 116, *Perepiska ob otkritki otdelenie*, uit het Nationaal Archief van Georgië.

Ook burgers toonden zich niet blind en doof voor de noden van minder bedeelden, in de kranten kon men menig verslag vinden van filantropische bijeenkomsten om geld in te zamelen voor armenscholen en minderbedeelden.³⁰⁵ Het beste voorbeeld is burgemeester Matinov zelf: hij schonk na zijn dood een aanzienlijk bedrag aan de stad Tbilisi zonder onderscheid te maken tussen de ontvangers. Het was geen gift voor 'zijn' Armenen of medestanders, maar voor de gehele stad.³⁰⁶ Samenvattend was de intentie tot burgerschap aanwezig in Tbilisi; de wil om in discussie te gaan met anderen en over de grenzen van klasse, ras of cultuur heen te kijken kwam ten bate van de samenleving als geheel.

De thema's liberalisme en burgerschap zijn te groot om aan de hand van één microgeschiedenis uit te leggen, laat staan dat het bewijs geleverd kan worden dat deze twee aanwezig waren in Rusland. Wat dit onderzoek wel aantoont is dat in een zeer specifieke stad en periode, Tbilisi in ruwweg de decennia tussen 1870-1890, zich onder een etnische minderheid in een koloniale autocratische grootmacht burgerschap kon ontwikkelen. Er zijn daarnaast voldoende aanknopingspunten om dit soort micro-onderzoek in andere steden van het voormalige keizerrijk te doen, van Tallinn tot Baku en Vinnytsja tot Jekaterinburg.

Wat met dit onderzoek vooral betoogd trachtte te worden, is dat burgerschap en liberalisme ook onder de ongunstigste omstandigheden op konden komen. De stelling dat Rusland wel degelijk een burgerlijke of bourgeois-fase kende in haar geschiedenis is aan de hand van Tbilisi te verdedigen. Hiermee kan de 'rechts-conservatieve' school van repliek gediend worden, de these van Pipes dat het Russische rijk en Sovjetrijk als door predestinatie voorbestemd zijn om dictatuur en autocratie voort te brengen, is een geschampte these. Wellicht is ze zelfs een onvolledige en onjuiste these. De revisionistische kijk van Brower, Balzer, Suny, Kappeler en vele anderen verdient meer aandacht. De kracht van burgerschap en in haar kielzog liberalisme, kan niet onderschat worden: de idealen waar zij op berusten zijn universeel en niet gebonden aan plaats, tijd en ruimte.

Deze burgerlijke en liberale krachten waren in Rusland echter verspreid over de grotere steden van het rijk en waren te zwak om de autocratie te vellen of het populisme te overwinnen. Dit neemt niet weg dat er wel degelijk zaden voor een burgerlijke samenleving geplant zijn in Ruslands aarde. Om af te sluiten met de woorden uit het artikel van Martin Malia uit de inleiding:

³⁰⁵ *Novoe Obozrenieje*, 4 december 1890.

³⁰⁶ Karapetyan, Book 5, *Mayors of Tiflis* (Tbilisi), p 74.

‘Wat we dus na een eventueel herstel van het communistische systeem kunnen verwachten is dat na een zekere periode van onrust en chaos, de jongere generatie de realiteit onder ogen zal zien en het land weer terugvoert naar de weg van de hervormingen die het sinds 1991 met vallen en opstaan heeft gevolgd.’³⁰⁷

In het voorgaande citaat kan ‘het communistische systeem’ naar mijn mening vervangen worden door ‘het neo-autocratische systeem van vandaag’. Uiteindelijk zijn de liberale en burgerlijke hervormingskrachten niet te stuiten.

³⁰⁷ Volkskrant van zaterdag 15 juni 1996, vertaald uit, Martin Malia “Party Hearty” in *The New Republic*, 27 mei 1996.

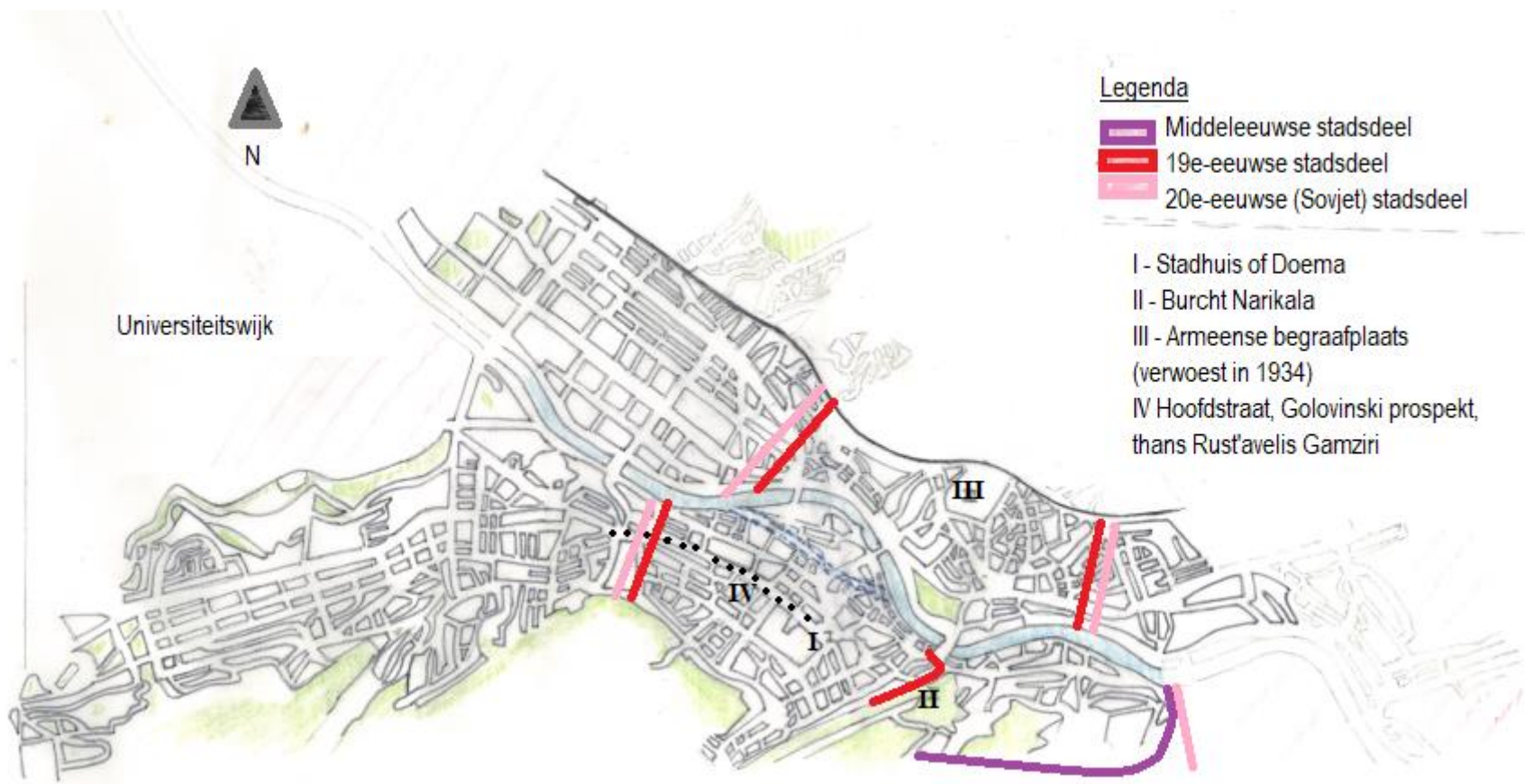
Bijlagen

(zie volgende pagina)

KAART 1 Het Russische rijk omstreeks 1880-1890(met de steden genoemd in het onderzoek)

KAART 2 Het centrum van Tbilisi na 2000 met de rivier de Mktvera

Literatuurlijst

(Vanaf volgende pagina).

PRIMAIRE BRONNEN

Kranten

Datum	Krant	Waar terug te vinden	Pagina
6-12-1879	Westnik Kavkaza, Вестник Кавказа (Nieuws van de Kaukasus)	Hoofdstuk 3, deel 3.3., Ziekenhuizen	p. 71
8-1-1880	Obzor, Обзор	Hoofdstuk 3, deel 3.2., Gemeentelijke bedrijven	p. 65
23-1-1880	Troed, Труд (Arbeid)	Hoofdstuk 3, deel 3.2., Gemeentelijke bedrijven	p. 65
31-3-1880	Obzor, Обзор	Hoofdstuk 3, deel 3.2., Leningen	p. 64
1-4-1880	Obzor, Обзор (Recensie/Review)	Hoofdstuk 3, deel 3.2., Gemeentelijke bedrijven	p. 65
31-3-1880	Obzor, Обзор (Recensie/Review)	Hoofdstuk 3, deel 3.2., Gemeentelijke bedrijven	p. 64
4-12-1880	Obzor, Обзор	Hoofdstuk 3, deel 3.2., Leningen	p. 64
5-5-1882	Westnik Kavkaza, Вестник Кавказа (Nieuws van de Kaukasus)	Hoofdstuk 3, deel 3.3, Ziekenhuizen	p. 71
2-10-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, deel 3.3, Waterleidingen en Onderwijs	p. 72 en 76

3-10-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, deel 3.2., Leningen en deel 3.3, Waterleidingen	p. 66 en 72
2-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding en deel 3.2., Gemeentelijke bedrijven	p. 49 en 62
3-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding	p. 50
5-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding	p. 50
6-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding	p. 50
24-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, deel 3.3, Onderwijs	p. 68
25-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, deel 3.3, Waterleidingen	p. 73
27-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding	p. 50
28-11-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding	p. 50
4-12-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding en deel 3.2, Leningen	p. 50,572 en 66
9-12-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding, deel 3.2 Belastingen en Leningen	p 50, 60 en 73
11-12-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, inleiding	p. 50
12-12-1890	Novoe Obozrenieje, Новое Обозрение (Nieuwe Kritiek)	Hoofdstuk 3, deel 3.3, Onderwijs	p. 74

Archiefmateriaal

Fond (Название фонда)	№ Fond- nummer (фонда)	№ Beschrijf- nummer (опис)	№ Stuk (дела)	Titel van het stuk (Заголовок дела)	Notitie (Приме- чание)
Tifliskaja Gorodskaja Oepravie (Тифлисская городская Управы)	192	6	62	Переписка о выборах гласных	Niet gebruikt
Tifliskaja Gorodskaja Oepravie (Тифлисская городская Управы)	192	6	73	Протоколы и постановления Городской	Niet gebruikt
Tifliskaja Gorodskaja Oepravie (Тифлисская городская Управы)	192	6	110	Циркуляры Министерс... Внутренних Дел о вы...	Niet gebruikt
Tifliskaja Gorodskaja Oepravie (Тифлисская городская Управы)	192	6	116	<i>Perepiska ob otkritki otdelenie</i> (Переписка об открытии отделений)	p. 72 en 81
Tifliskaja Gorodskaja Oepravie (Тифлисская городская Управы)	192	6	136	<i>Perepiska o vvedenieje naloga</i> (Переписка о введение налога)	p. 24 en 62
Tifliskaja Gorodskaja Oepravie (Тифлисская	192	6	137	<i>Tsirkoelarie Ministersvov zasedanie doemie po</i> (Циркуляры Министерсвов заседаний думы по)	p. 73

городская Управы)					
Tifliskaja Gorodskaja Oepraviе (Тифлисская городская Управы)	192	6	172	Циркуляры Министерство Внутренних дел об...	Niet gebruikt
Tifliskaja Gorodskaja Oepraviе (Тифлисская городская Управы)	192	6	184	Заспорядит Отдыления, Тифлисской городвской управ канцелярия	p. 55
Tifliskaja Gorodskaja Oepraviе (Тифлисская городская Управы)	192	7	33	<i>Tifliskoi Gorodskoi Oepraviе</i> (Тифлисской городской управы, Переписка: (О пожертвованние о поступающих во пользу городского Ремесвешого/Ремесвете пришуа/прилиша Нуших городских при лищее.))	p. 76
Tifliskaja Gorodskaja Oepraviе (Тифлисская городская Управы)	192	7	75	<i>Tifliskoi Gorodskoi Oepraviе</i> , (Тифлисской Городской управии)	p. 66
Tifliskaja Gorodskaja Oepraviе (Тифлисская городская Управы)	192	7	76	<i>Tifliskoi Gorodskoi Oepraviе</i> , (Тифлисской Городской управии)	p. 72
Tifliskaja Gorodskaja Oepraviе (Тифлисская городская Управы)	192	8	11	<i>Tifliskoi Gorodskoi Oepraviе</i> , (Тифлисской Городской управии (Переписка и постановление Управы о порядке избрания казенного. Раввина о запрещении евреям питейной торговли.	Niet gebruikt

))

NB- Stukken in het grijs zijn niet gebruikt in de tekst, maar hebben wel bijgedragen aan het onderzoek, de stukken zijn digitaal beschikbaar en – net als de krantenartikelen – op verzoek beschikbaar, inclusief transcriptie.

SECUNDAIRE BRONNEN

Boeken en artikelen

- Altstadt-Mirhandi, A., 'Baku, Transformation of a Muslim Town' in M.F. Hamm ed. *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p. 283-318.
- Anderson, B., *Imagined Communities*, (New York, 2006).
- Baghdiantz McCabe, I., 'Global Trading Ambitions in Diaspora: The Armenians and their Eurasian Silk Trade, 1530-1750' in I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis en I. Pepelasis Minoglou, ed., *Diaspora Entrepreneurial Networks, Four Centuries of History*, (Oxford, 2005), p. 27-50.
- Bailes, K.E., 'Reflections on Russian Professions' in H.D. Balzer ed, *Russia's Missing Middle Class, The Professions in Russian History*, (New York, 1996), p. 39-54.
- Bairoch, P., *Cities and Economic Development, From the Dawn of History to the Present*, (Chicago, 1988).
- Balmuth, D., *The Russian Bulletin, 1863-1917: a Liberal Voice in Tsarist Russia*, (New York, 2000),
- Balzer, H.D., 'The Problem of Professions in Imperial Russia' in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed., *Between Tsar and People, Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton, 1991), p. 183-198.
- Balzer, H.D., 'Introduction' in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class, The Professions in Russian History*, (New York, 1996), p. 3-38.
- Balzer, H.D., 'Conclusion: The Missing Middle Class' in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class, The Professions in Russian History*, (New York, 1996), p. 293-320.
- Bater, J.T., 'Between Old and New, St. Petersburg in the Late Imperial Era' in M.F. Hamm ed. *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p. 43-78.
- Bezemer, J.W. en M. Jansen, *Een geschiedenis van Rusland, Van Rurik tot Poetin*, (Amsterdam, 2010).
- Bradley, J., 'Moscow, From Big Village to Metropolis' in M.F. Hamm, ed., *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p. 9-42.

- Bradley, J., *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia*, (Berkeley, 1985).
- Bradley, J. 'Voluntary Associations, Civic Culture, and *Obshchestvennost*' in Moscow' in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed., *Between Tsar and People, Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton, 1991), p. 131-148.
- Brower, R., *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900* (Berkeley, 1990).
- Brower, R., Introduction, in R. Brower en E.J. Lazzerini, ed., *Russia's Orient, Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, (Bloomington, 1997), p. xi-xx.
- Burbank, J., 'Interview with Richard Pipes', in *Cahiers du Monde russe*, Vol. 58, No. 1/2, (Janvier-juin 2017), p. 43-56.
- Corrsin, S.D., 'Warsaw, Poles and Jews in a Conquered City' in M.F. Hamm ed *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p. 123-176.
- Daniels, R.V., 'Revisionism Avant la Lettre' in *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008), p. 705-710.
- Dennison, T. and S. Nafziger, 'Living Standards in Nineteenth-Century Russia', *Journal of Interdisciplinary History*, Volume 43, Number 3, (winter 2013) p. 397-441.
- Detrez, R., *Rusland een geschiedenis*, (Antwerpen, 2008).
- Eklof, B., 'Laska i Poriadok, The Daily Life of the Rural School in Late Imperial Russia', in *The Russian Review.*, Vol. 69, No.1, (January 2010), p. 7-29.
- Ely, C.D., *Underground Petersburg: Radical Populism, Urban Space and the Tactics of Subversion in Reform-Era Russia*, (DeKalb, 2016).
- Epstein, S.A., *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, (Chapel Hill, North-Carolina, 1991).
- Fitzpatrick, S., 'Revisionism in Retrospect: A personal view' in *Slavic Review*, Vol. 67, No. 3 (Fall, 2008), p. 682-704.
- Finlayson, J.G., *Habermas: A Very Short Introduction*, (Oxford, 2005).
- Frame, M., 'Commercial Theatre and Professionalization in Late Imperial Russia' in *The Historical Journal*, 48, 4 (2005), 1025-1053.

- Gaidar, E.T., *Russia: A Long View*, (Cambridge, VS, 2012).
- Galambos, L., 'State-Owned Enterprises in a Hostile Environment: The U.S. Experience', in, P.A. Toninelli, P.M Toninelli , ed., *The Rise and Fall of State-Owned Enterprise in the Western World*, (Cambridge, 2000), p. 273-302.
- Gellner, E., *Nations and Nationalism*, (Oxford, 1983).
- Geraci, R. P., *Window on the East, National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, (Ithaca, NY, 2001).
- Habermas, J., *De structuurverandering van het publieke domein*, versie 1990, (Amsterdam, 2015).
- Hamm, M.F., 'The breakdown of Urban Modernization: A Prelude to the Revolutions of 1917' in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, (Lexington, 1976), p. 182-200.
- Hamm, M.F., 'Continuity and Change in Late Imperial Kiev', in M.F. Hamm ed., *The City in Late Imperial Russia*, , (Indiana, 1983), p. 79-122.
- Hanchett, W., 'Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth century' in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, (Lexington, 1976), p. 91-114.
- Hendriksson, A., 'Riga, Growth, Conflict and the Limitations of Good Government, 1850-1914' in M.F. Hamm ed., *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p. 177-208.
- Hittle, J.M., 'The Service City in Eighteenth century Russia', in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, (Lexington, 1976), p. 54-68.
- Hutchinson, J.F., 'Politics and Medical Professionalization After 1905' in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class, The Professions in Russian History*, (New York, 1996), p 89-116.
- Karapetyan, S., *RAA Research - Book 5, Mayors of Tiflis (Tbilisi)*, (Jerevan, 2003). (origineel in het Russisch : Самвел Карапетян, *Научные исследования, Книга 5, Мэры Тифлиса (Тбилиси)*).
- Kaspe, S. 'Imperial Political Cultural and Modernization in the Second Half of the Nineteenth Century' in Burbank en Von Hagen ed., *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*, (Bloomington, Augustus 2007), p. 455-493.

- Kassow, S.D, 'Russia's Unrealized Civil Society' in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed., *Between Tsar and People, Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton, 1991), p. 367-372.
- Kappeler, A., *Rußland als Vielvölkerreich, Entstehung, Geschichte, Zerfall*, (München, 2008).
- Kazemzadeh, F., *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, (New York, 1951).
- Kern, J.H.C., *Denkend over Rusland, Europese beschouwingen over de Grote Hervormingen, 1861-1881*, (Amsterdam, 2008).
- Khalid, A., 'Representations of Russia in Central Asian Jadid Discourse' in D.R. Brower en E.J. Lazzerini ed., *Russia's Orient, Imperial Borderlands and People's, 1700-1917*, (Bloomington, 1997), p. 188-202.
- Kimerling Wirschafter, E., *Structures of Society, Imperial Russia's 'People of Various Ranks'*, (DeKalb, 1994).
- Kirschke Stockdale, M., *Paul Miliukov and the Quest for a Liberal Russia, 1880-1918*, (Ithaca, New York, 1996).
- Kotkin, J., *The City, A Global History*, (London, 2005).
- Kotsonis, Y., 'The Ideology of Martin Maila – Review Essay', in *The Russian Review*, Vol. 58, Issue 1, (January 1999), p. 124-130.
- Kotsonis, Y. 'No place to go': Taxation and State Transformation in Late Imperial and Early Soviet Russia' in *The Journal of Modern History*, Vol 76, No. 3 (September 2004), p 531-577.
- Langer, L.N. 'The Medieval Town' in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, (Lexington, 1976), p. 12-34.
- Lazzerini, E.J., 'Local Accommodation and Resistance to Colonialism in Nineteenth-Century Crimea' in D.R. Brower en E.J. Lazzerini ed., *Russia's Orient, Imperial Borderlands and People's, 1700-1917*, (Bloomington, 1997), p. 169-187.
- Lincoln, W. B., *The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy, and the politics of change in Imperial Russia*, (DeKalb, 1990).

- Lincoln, W.B., *Sunlight at Midnight: St. Petersburg and the Rise of Modern Russia*, (New York, 2000).
- Lindenmeyr, A., 'Charity and the Problem of Unemployment: Industrial Homes in Late Imperial Russia', in *The Russian Review*, Vol. 45, No. 1, (January, 1986), p. 1-22.
- Lindenmeyr, A., 'Building Civil Society One Brick at a Time: People's Houses and Worker Enlightenment in Late Imperial Russia', in *The Journal of Modern History*, Vol 84, No 1, (March 2012), p . 1-39.
- Losurdo, D., *Liberalism, A Counter-History*, (London, 2011).
- Lounsbury, A., 'No, this is not the provinces!' Provincialism, Authenticity, and Russianness in Gogol's Day, in *The Russian Review*, Vol. 64, Is. 2, (April 2005), p. 43-64.
- Lovell, S., 'Between Arcadia and Suburbia: Dachas in Late Imperial Russia', in *Slavic Review*, Vol. 61, No.1 (Spring 2002), p. 66-87.
- Malik, H., *Bankers and Bolsheviks: International Finance and the Russian Revolution*, (Princeton, 2018).
- Martin, T., *The Affirmative Action Empire, Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, (Ithaca, NY, 2001).
- Maza, S., *The Myth of the French Bourgeoisie, An Essay on the Social Imaginary, 1750-1850*, (Cambridge, VS, 2003).
- Miller, D.H., 'The State and City in Seventeenth-century Muscovy' in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, (Lexington, 1976), p. 35-68.
- Millward, R., 'State Enterprise in Britain in the Twentieth Century', in P.A. Toninelli, P.M Toninelli , ed., *The Rise and Fall of State-Owned Enterprise in the Western World*, (Cambridge, 2000), p. 157-184.
- Monas, S., 'The Twilit Middle Class of Nineteenth-Century Russia' in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed., *Between Tsar and People, Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton, 1991), p. 28-37.
- Moore jr. B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy, Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, (Harmondsworth/Aylesbury, 1966).

- Murray, J., *A hand-book for travelers in Denmark, Norway, Sweden and Russia, Volume 1*, (Londen/Leipzig, 1838).
- Nalbandian, L., *The Armenian Revolutionary Movement The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, (Berkeley, 1963).
- Palat, M.K., 'Casting Workers as an Estate in Late Imperial Russia' in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 8, No. 2, (Spring 2007), p 307-348.
- Payaslian, S., *The History of Armenia, From the Origins to the Present*, (New York, 2007)
- Pomeranz, W.E., *Law and the Russian State: Russia's Legal Evolution from Peter the Great to Vladimir Putin*, (London, 2019)
- Porters, T. and W. Gleason, 'The Zemstvo and Public Initiative in Late Imperial Russia' in *Russian History*, Vol. 21, No 4 (Winter, 1994), p 419-437.
- Raeff, M., *Michael Speransky, Statesman of Imperial Russia 1772-1839*, ('s-Gravenhage, 1969)
- Ramer, S. C., 'Professionalism and Politics: The Russian Feldsher Movement, 1891-1918', in H.D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class: The Professions in Russian History*, (New York, 1996), p. 117-142.
- Ransel, D. L., 'The Dairy of a Merchant: Insights into Eighteenth-Century Plebeian Life', in *The Russian Review*, 63, (October 2004), p. 594-608.
- Reisner, O., 'Ethnos and Demos in Tiflis (Tbilisi) – Armenian, Georgians and Russians in the City Duma campaigns between 1890 and 1897', origineel in het Duits, in *Hausmann* (2002), p. 301-329.
- Rosenblatt, H., *The Lost History of Liberalism, From Ancient Rome to the Twenty-First Century*, (Princeton, 2018).
- Ruble, B.A., *Second Metropolis: Pragmatic Pluralism in Gilded Age Chicago, Silver Age Moscow and Meij Osaka* (Washington, 2001).
- Schulze, H., *States, Nations and Nationalism*, (Oxfordshire, 1998)
- Schimmelpenninck van der Oye, D., *Orientalism, Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, (Yale, 2010).

- Shkliarevsky, G., 'Constructing the 'Other' - Representations of the Educated Elite by Authors from the Lower Classes in Late Imperial Russia', in *Jahrbücher für Osteuropas*, Vol. 48, Is. 4 (January 2000), p. 511-527.
- Skinner, F.W., 'Trends in planning practices: the building of Odessa 1094-1917', in M.F. Hamm, ed., *The City in Russian History*, (Lexington, 1976), p. 139-159.
- Skinner, F.W., 'Odessa and the Problem of Modernization', in M.F. Hamm ed., *The City in Late Imperial Russia*, (Indiana, 1983), p. 209-248.
- Suny, R. G., *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, (Bloomington, 1993).
- Suny, R.G., *The Making of the Georgian Nation – Second Edition*, (Bloomington, 1994).
- Suny, R.G., 'The Empire Strikes Out: Imperial Russia, 'National Identity, and theories of Empire' in R.G. Sun and T. Martin, ed., *A State of Nations, Empire and Nation-making in the Age of Lenin and Stalin*, (New York, 2001), p. 23-66.
- Ter-Minassian, A., *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, (Cambridge, Mass, 1984).
- West, J.L., 'The Riabushinsky circle: Burzhuazii and Obshchestvennost' in Late Imperial Russia' in S.D. Kassow, J.L. West en E.W. Clowes, ed., *Between Tsar and People, 1700-1917*, (Bloomington, 1997), p. 41-56.
- Victoir, L., 'Creating and Preserving A Myth - Changing Attitudes about Country Estates in Late Imperial Russia', in *Revolutionary Russia*, Vol. 25, Is. 1, (June, 2012), p. 61-85.
- Wegenroth, L U., 'Rise and Fall of State-Owned Enterprise in Germany', in P.A. Toninelli, P.M Toninelli , ed., *The Rise and Fall of State-Owned Enterprise in the Western World*, (Cambridge, 2000), p. 103-127.
- Windhausen, J.D. , 'National Identity and the Emergence of the Sports Movement in Late Imperial Russia' in *History of European Ideas*, Vol. 16, No. 4-6, (1993), p. 871-876.
- Wortman, R.S., *The Development of a Russian Legal Consciousness*, (Chicago, 1976).
- Yaroshevski, D., 'Empire and Citizenship' in D.R. Brower en E.J. Lazzerini ed., *Russia's Orient, Imperial Borderlands and People's, 1700-1917*, (Bloomington, 1997), p. 58-79.

Digitale bronnen:

Grimes, W., 'Richard Pipes, Historian of Russia and Reagan Aide, Dies at 94', in *The New York Times*, 17 mei 2018, <https://www.nytimes.com/2018/05/17/obituaries/richard-pipes-historian-of-russia-and-reagan-aide-dies-at-94.html>

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). *World Urbanization Prospects 2018: Highlights* (ST/ESA/SER.A/421), p. 29-30.

<http://nv.am/tiflis-i-ego-armyane/>, 5 juli 2019.

<https://www.arfd.am/eng/>, datum: 19 juli 2019.

<http://www.vehi.net/brokgauz/>, Бунге Николай Христианович, 20 juli 2019.

<https://www.statista.com/statistics/271343/urbanization-in-russia/>, 7 september 2019

<https://www.iep.utm.edu/habermas/>, 2 november 2019.